

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

RUS GEZGİN STREMOUHOV'UN NOTLARINDA BUHARA (1873-1875)

YAZAR
BÜLENT CEYHAN TEK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. MURAT ÖZKAN

ORDU- 2024

TEZ KABUL

BÜLENT CEYHAN TEK tarafından hazırlanan “**RUS GEZGİN STREMOUHOV’UN NOTLARINDA BUHARA (1873-1875)**” başlıklı bu çalışma, **12.03.2024** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Prof. Dr. Fatih Ünal Ordu Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi	İmza
Üye	Doç. Dr. Murat Özkan Ordu Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi	İmza
Üye	Doç. Dr. Ali Rıza Yağlı Giresun Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi	İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

BÜLENT CEYHAN TEK

ÖZET

TARİH ANABİLİM DALI

RUS GEZGİN STREMOUHOV'UN NOTLARINDA BUHARA (1873-1875)

BÜLENT CEYHAN TEK

XIX. yüzyılın sonları, Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgal ettiği dönemlerdi. Bu dönemde, henüz 15 yaşlarında olan Rus soylusu Nikolay Stremouhov, 1873 yılında Buhara Hanlığı üzerine bir yolculuk yapması için devlet tarafından görevlendirildi. Stremouhov, işgal yıllarında Türkistan'a giderken yaşadığı ve gördüğü her şeyi detaylı bir şekilde not almıştır. Bu notlar, henüz çocuk sayılabilecek birisinin gözlemleriyle kadim Buhara Hanlığı'nın okuyucuya aktarılmasını sağlamaktadır ve tezin ana metnini oluşturmaktadır. Ayrıca, tezde Buhara Hanlığı'nın tarihsel seyri ve Çarlık Rusya ile olan diplomatik ilişkileri ele alınarak işgal altındaki Buhara Hanlığı genel bağlamda incelenmiştir.

“Rus Gezgin Stremouhov'un Notlarından Buhara (1873-1875)” adlı yüksek lisans tezinde, Nikolay Stremouhov'un notları Rusçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu çalışma sayesinde, XIX. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgal ettiği dönemde genç bir Rus soylusunun olaylara bakışı ve Buhara Hanlığı'nın durumu ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhara, Stremouhov, Çarlık Rusya, Türkistan.

ABSTRACT

DEPARTMENT OF HISTORY

FROM THE NOTES OF RUSSIAN TRAVELER STREMOUHOV TO BUKHARA (1873-1875)

BÜLENT CEYHAN TEK

XIX. The end of the century was the year when Tsarist Russia occupied Turkestan. Russian nobleman Nikolay Stremouhov, who was only 15 years old, was appointed by the state to the Khanate of Bukhara in 1873. Stremouhov took note of everything he experienced and saw while going to Turkestan during the occupation years. The main text of our thesis is that the ancient Bukhara Khanate is conveyed to the reader through the notes of someone who could be considered a child during the occupation years. In addition, the course of the Bukhara Khanate in the historical process and its diplomatic relations with Tsarist Russia are also discussed, and the occupied Bukhara Khanate is discussed in a general context.

In our master's thesis titled “Bukhara from the Notes of Russian Traveler Stremouhov (1873-1875)”, Nikolay Stremouhov's notes were translated from Russian to Turkish. Thanks to this study, we can see that in the 19th century, the period when Tsarist Russia occupied Turkestan. At the end of the century, a young Russian nobleman's view of the events and the situation of the Bukhara Khanate were tried to be revealed.

Key Words: Bukhara, Stremouhov, Tsarist Russia, Turkestan.

TEŞEKKÜR

Çalıőmamda her zaman yanımda olan, yaptığım yanıőlarda anlayıőıyla bana yol gösteren kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Murat Özkan nezdinde tüm Ordu Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarıma en içten sevgi ve saygılarımı sunarım. Ayrıca, çalışmaları ve azmiyle bizlere örnek olan, her başımız sıkıőtıđında engin bilgilerini bizden esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Fatih Ünal'a ve değerli yüksek lisans arkadaşlarıma teşekkür ederim. Eğitim hayatımın başından beri yanımda olan, beni her anlamda destekleyen, iyiliğini ve varlığını üzerimden hiç eksik etmeyen kıymetli annem Gülümser Tek'e ve her zaman yanımda olan babam Erol Tek ile kardeőim Bilge Kağan Tek'e sonsuz teşekkür ederim.

BÜLENT CEYHAN TEK

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1. BUHARA HANLIĞI'NIN SİYASİ AHVALI	9
1.1. Buhara Adının Kökeni, Anlamı ve Coğrafyası	9
1.2. Şibani Hanedanlığı Öncesi Buhara'ya Genel Bir Bakış	10
1.3. Bozkırda Yükselen Güç Şibaniler: Şibanî Hanedanlığı Zamanında Buhara Hanlığı	12
1.4. Astrahanlılar Devrinde Buhara Hanlığı	17
1.5. Buhara Emirliği'nde Mangıt Devri	20
2. BUHARA VE ÇARLIK RUSYA ARASINDA DİPLOMASİ İLİŞKİLERİ	22
3. STREMOUHOV'UN BUHARA NOTLARI	29
3.1. TRANSKRİPT	29
3.1.1. Bölüm I	29
3.1.2. Bölüm II	34
3.1.3. Bölüm III	40
3.1.4. Bölüm IV	46
3.1.5. Bölüm V	50
3.1.6. Bölüm VI	53
3.1.7. Bölüm VII	58
3.1.8. Bölüm VIII	63
SONUÇ	75
KAYNAKÇA	78
ÖZGEÇMİŞ	81

GİRİŞ

Asya ve Türk tarihi için son derece önemli olan Türkistan coğrafyası, tarih boyunca pek çok farklı topluluğa ev sahipliği yapmıştır. Bu coğrafya, zengin bir kültüre ve tarihe sahip olmasıyla bilinir. Türklerin ana yurdu olarak kabul edilen Türkistan, İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan'a kadar uzanan bir alanı kapsar. Bu bölge, Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar genişler. Ayrıca, bu coğrafya Mançurya'nın batısına kadar uzanırken, Moğolistan'la birlikte Güney Sibirya'nın tamamını içine alır ve batıda Ural Dağları ile Volga Irmağı'nın Hazar Denizi'ne ulaştığı noktaya kadar devam eder. Türkistan coğrafyası, tarih boyunca farklı medeniyetlerin etkileşimine sahne olmuş ve bu durum da bölgenin kültürel çeşitliliğini zenginleştirmiştir.¹Tarih boyunca pek çok farklı devletin ilgi odağı olan Türkistan, geniş bir coğrafyaya yayılmıştır ve bu ilginin birçok sebebi vardır. Bu sebepler arasında, bölgenin geniş bir yüzölçümüne sahip olması ve İpek Yolu'nun bu bölgeden geçmesi en önemlileridir. Ayrıca, Türkistan'ın zengin yer altı kaynaklarına sahip olması da bölgeyi cazip hâle getiren diğer bir faktördür. Bu sebeplerin bilincinde olan birçok devlet, bölgeye hâkim olmak amacıyla uzun yıllar boyunca mücadele etmiştir. Bu mücadeleler, Türkistan'ın tarihi ve stratejik önemini daha da artırmıştır.

Buhara şehri, tarih boyunca birçok farklı devlete ev sahipliği yapmıştır. Bu devletler arasında Ahameniş (Pers) İmparatorluğu, Grekler, Kuşanlar, Akhunlar, Samaniler, Karahanlılar ve Göktürkler gibi önemli topluluklar yer almaktadır. Bölgenin İpek Yolu üzerinde bulunması, Buhara'nın stratejik önemini artırmış ve bu durum da hâkimiyet mücadelelerine neden olmuştur. İpek Yolu'nun geçiş güzergâhında olması, bölgeyi ticaretin ve kültürel etkileşimin merkezi haline getirmiştir. Bu dönemler arasında, Samani döneminin ayrı bir önemi vardır. Samani hükümdarları döneminde, Buhara şehri önemli bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Âlimler, şairler, edipler ve düşünürler himaye altına alınarak Buhara'nın kültürel ve sosyal gelişimine önemli katkılarda bulunulmuştur. Bu dönem, Buhara şehrinin erken dönemlerinde bir "altın

¹ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 556.

çağ” olarak nitelendirilir. Bu dönem, Karahanlılar’dan Buğra Han’ın 992 yılında Buhara şehrini ele geçirdiği zamana kadar devam etmiştir.²

Emir Timur döneminden sonra, bölgede güçlü bir imparatorluk olmaması nedeniyle Türkistan, dış saldırılara karşı savunmasız bir konumda kaldı. Timuruların egemenliği sona erdikten sonra, bölge yerel Türk hanlıkları tarafından yönetilmeye başlandı. Bu dönemde, Buhara şehri özellikle bu hanlıklar arasında en çok arzulanan bölge konumundaydı. Türk hanlıkları arasında öne çıkanlar arasında Şibanî Hanedanlığı, Astrahan Hanedanlığı ve Mangıt Hanedanlığı bulunmaktadır. Bu hanedanlıklar, Türkistan’ın yönetiminde önemli bir rol oynamış ve bölgenin tarihi sürecini etkilemiştir.

Şiban Hanedanlığı, adını Cengiz Han’ın büyük oğlu Cuci’nin evladı olan Şiban’dan almaktadır. Altın Orda Devleti’nin hükümdarı olan Özbek Han öldüğünde, onun soyunu devam ettirecek birisi olmadığı için, Şiban Han’ın evlatları Özbek Han’ın varisi konumuna geldiler. Bu güçle beraber Şibanîler, Türkistan bölgesine seferler düzenleyerek bölgede güçlerini artırdılar. Ebu’l Hayr Han (1428-1469) önderliğinde güçlenen Özbekler, Kalmuklarla mücadeleye giriştiler. Moğolların Batı kolu olan Kalmuklar, Özbekleri mağlup etti ve Özbeklerin ilerleyişini durdurdu. Bu olaylar yaşanırken, Ebu’l Hayr Han’ın ölümü işleri Özbekler adına daha da zorlaştırdı. Ebu’l Hayr Han’ın torunu olan Muhammed Şibanî Han, dedesinin başlattığı davayı devam ettirdi. Giriştiği birçok muharebe ve zorlukların üstesinden gelen Muhammed Şibanî Han’ın 1500 yılında Buhara şehrini ele geçirmesi hem Özbekler hem de Buhara şehri için bir dönüm noktası oldu. Bu fetih, 1601 yılına kadar Buhara Hanlığı’nı yönetecek olan Şibanî Hanedanlığı’nın ve Muhammed Şibanî’nin en önemli adımlarından biriydi.³

Muhammed Şibanî Han’ın 1510’da ölümüyle birlikte Buhara Hanlığı’nda Özbekler, 1610 yılına kadar yönetici aile olarak hüküm sürdüler. Ancak zamanla güçleri zayıfladı ve bu durum iç karışıklıklara neden oldu. Son Şibanîhanı II. Pir Muhammed Han (1598-1601) döneminde çıkan ayaklanmalarda, Şibanîlerin anne tarafından akrabası olan Astrahanlı Canîoğullarından Baki Muhammed, yönetimi ele geçirdi. Bu olaydan itibaren Buhara Hanlığı’nda Canîoğulları dönemi resmen başlamış oldu.⁴

Canîler olarak da bilinen hanedan, adını Bâkî Muhammed’in babası olan Can Muhammed’den alır. Ayrıca, yurtları olan Astrahan (Hacıtarhan) şehrinden dolayı

² Ramazan Şeşen, “Buhara”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 363-367.

³ Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 37.

⁴ Özkan, 2021, s. 48-50.

Astrahanlılar olarak da bilinirler. 1556 yılında Rusların Astrahan'ı işgal etmesinden sonra, Canîler Buhara Hanlığı'na sığınmışlardır. Buhara'da çeşitli görevler üstlenerek bir süre kalan Astrahanlılar, yönetimdeki karışıklıkları fırsat bilerek Buhara Hanlığı'nın idaresini ele geçirdiler. Bu dönemde, Bâbürlülerle mücadele edilirken aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkiler kuruldu. İmam Kulu Han (1611-1643) döneminde Buhara Hanlığı güçlendi ve refah içinde bir dönem yaşandı. Ancak, İmam Kulu Han'dan sonra Astrahanlılar giderek güç kaybetti ve Abdülaziz Han (1645-1680) döneminde iyice zayıfladılar. Hanlık içinde birçok isyan çıktı ve bu isyanlar bastırılmayınca merkezi otorite zarar gördü. Bu durumda kendi başına buyruk beyler ortaya çıktı ve bölünmeler başladı. Buhara Hanlığı'ndan ayrılan Fergana Vadisi, Hokand Hanlığı'nı oluşturacak kadar büyük bir güce sahipti. Yaşanan bu olumsuzluklar sonucunda güçlenen Özbek liderlerinden biri olan Mangıt Atalık Muhammed Rahîm, hâkimiyeti ele geçirdi.⁵

Mangıtların atası olarak kabul ettikleri kişi, Moğolların efsanevi atalarından Alankoa'nın çocuklarından biri olan Nirun'a dayanır. Alankoa'nın yedinci kuşak torunu Tumine'nin dokuz oğlu olduğu bilinmektedir. Bu oğullardan en büyüğü olan Caksu'nun Urut, Nukaytin ve Mangkut adında üç oğlu bulunmaktadır ve Mangıtlar soyunu bu üç oğula dayandırır. Cengiz Han döneminde, Tayciyutlar arasında yaşayan Mangıtlardan Huyıldur Seçen ve beraberindekiler, Cengiz'in safında yer alarak taraf değiştirirler. Bu tutumları, ilerleyen dönemlerde Cengiz Han'ın evlatlarının topraklarında Mangıtların varlığını sağlar.⁶

Mangıt dönemi, Buhara Hanlığı için son derece kritik bir dönemdir. Güçlü bir devletin inşası için sağlam bir merkezi otorite ve etkili bir ordu kurmanın gerekliliğini kavrayan Mangıtlar, devletin güçlenmesi için çaba göstermiştir. Bölgedeki çeşitli emirler aracılığıyla yönetilen devletin lideri Muhammed Rahim Han, ayrılıkçı isyanlara karşı sert bir şekilde müdahale etmiş ve devletin birliğini sağlamıştır. Ancak Muhammed Rahim Han'ın 1759'da ölümüyle yerine Fazıl Töre'yi getirilmiştir. Ancak, Fazıl Töre henüz çok genç olduğu için tahttan indirilmiş ve yerine Muhammed Danyal Bey geçmiştir. Muhammed Danyal Bey döneminde, Özbek kabileleri isyan etmeye başlamıştır. Muhammed Danyal Bey, Cengiz soyundan gelen Seyyid Ebulgazi'yi han

⁵ Abdülkerim Özeydin, "Canoğulları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 154-155.

⁶ Hayrunnisa Alan, "Mangıtlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 570.

olarak atamış ve onu kukla hükümdar olarak kullanmıştır. Ancak, bu dönemde Şah Murad öne çıkmıştır.

Şah Murad, oldukça dindar ve akıllı bir hükümdardı. Kukla hükümdarlarla devletin yönetilemeyeceğini fark eden Şah Murad, Ebulgazi'yi saraydan kovarak kendisini Buhara Emiri ilan etti. Bu, Buhara Hanlığı için önemli bir dönüm noktasıydı, çünkü uzun yıllar boyunca Cengiz soyundan gelenlerin yönettiği devlet artık bu yönetimden vazgeçmişti. Şah Murad dönemi hem askerî hem de mali açıdan devlet içinde önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Ekonomide iyileşmeler görülürken, Şah Murad, ele geçirilen yerleri doğrudan Emirliğe bağlayarak merkezi otoriteyi güçlendirdi. İç ve dış sorunlarla mücadele eden Şah Murad, 1800 yılında mütevazı bir hayat yaşayarak öldü.

Şah Murad'ın ölümünden sonra tahta oğlu Emir Haydar geçti. Emir Haydar, "Seyyid" unvanını kullanan ilk Buhara Emiri oldu. Babasının reformcu kişiliğini devralan Emir Haydar, devleti her açıdan geliştirmeye çalıştı. Onun döneminde, Moğol soylularla evlenme geleneği önemsiz hale geldi ve "Seyyid" olmanın önemi arttı. Emir Haydar'ın ölümünden sonra tahta oğulları geçti ve Hüseyin ve Ömer'in erken ölümlerinden sonra Emir Nasrullah tahta çıktı. Nasrullah döneminde, Çarlık Rusya ile ilişkiler önem kazandı ve Türkistan'daki güç dengesi değişti. Çarlık Rusya ve İngiltere, Buhara Emirliği ile ilgilenmeye başladılar ve Nasrullah, ticari çıkarlarının etkisiyle Çarlık Rusya'yı destekledi, bu da İngiltere ile ilişkilerini geliştirmesini engelledi.⁷

Nasrullah'ın bu tavrı, ileride olumsuz sonuçlar doğurabilecek bir yakınlaşmanın başlangıcını işaret ediyordu. Çarlık Rusya'yı destekleyen Nasrullah, İngiltere'nin bölgeye gönderdiği diplomatları tutuklatıp hapse atmıştı. İngiltere, bu durum karşısında Osmanlı Devleti'nden yardım talep ederek arabuluculuk yapmasını istemişti. Ancak, Nasrullah, gönderilen elçileri idam ettirerek yaptığından vazgeçmedi. Bu davranışı, ileride Buhara Emirliği'nin Çarlık Rusya karşısında yalnız kalacağını işaret ediyordu. Osmanlı Devleti, bölgenin koruyucusu olarak kendisini gördüğü için Türk devletlerinin birleşmesini istiyordu. Çünkü Türk devletleri, ayrı ayrı Çarlık Rusya'ya karşı koymakta güçsüzdü. Ancak, Osmanlı'nın tüm çabaları sonuçsuz kaldı çünkü Nasrullah, Hive ve Hokand hanlıklarına saldırarak topraklarını genişletmek istiyordu. Bu durum, Çarlık Rusya'nın işgal planlarını kolaylaştırıyordu. Türk devletlerinin birleşmek yerine

⁷ Robert Baumann, "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", çev. Nasuh Uslu, Türkler içinde, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek vd., C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 577-586.

birbirleriyle mücadele etmesi, Rus tehdidine karşı savunmasız kalmalarına yol açıyordu. Ruslar, Türk devletlerini birbirine düşürerek kendi politikalarını başarıyla yürütüyordu. Her bir Türk devletine dostça davranarak onları kendi çıkarları doğrultusunda yönlendiriyorlardı.⁸

Mangıt Hanedanı dönemi genel olarak, Çarlık Rusya ve İngiltere ile ilişkilerin başladığı, iç isyanlarla mücadele edilen bir dönem olarak bilinir. Bu dönem, Çarlık Rusya'nın Buhara Emirliği'ni işgal ettiği zamana kadar sürer.⁹Bu durumdan haberdar olan devletlerin en önemlilerinden biri Rus Çarlığıydı. Kendisini Bizans İmparatorluğu'nun varisi olarak gören Ruslar, genişleme politikalarını Türkistan toprakları üzerinde uygulamayı planlıyordu.¹⁰ XVI. yüzyılın sonlarına doğru, tedrici bir şekilde işgallerine devam eden Çarlık Rusya, Kazan, Astrahan, Sibiry ve Yayık topraklarını alarak Türkistan'a yakın bir konuma geldi.¹¹

Rusların Türkistan üzerine politikasını I. Petro'nun vasiyetnamesindeki “Orta Asya'nın yegâne varisi Çar'dır” sözlerinden de anlamaktayız. Türkistan devletleri ise sessiz bir döneme girmişti. Ancak topraklarına yönelik dış saldırılarla karşılaştıklarında, onlarla açık alanda mücadele etmeyi düşünüyorlardı.¹²

Geçmişten bugüne, genel anlamda Türkistan ve özelde Buhara, Ruslar için her zaman ilgi odağı olmuştur. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar, bölgenin önde gelen güçlerinden biri olmaya çalışan Çarlık Rusya için Türkistan'ın tarihi İpek Yolu üzerinde bulunması, zengin yer altı kaynaklarına sahip olması ve stratejik konumu oldukça önemliydi.¹³

Ruslar için Türkistan coğrafyası, bilinmezlikle dolu bir bölgeydi. Türkistan'ı daha iyi anlamak için Ruslar, bölgeye elçi ve seyyahlar göndermek zorunda kaldılar. Bu elçi ve seyyahların en sık ziyaret ettikleri yer ise Buhara oldu. Çünkü Buhara hem canlı ticaret merkezi olması hem de kalabalık nüfusuyla önemli bir merkez olması bakımından öne çıkıyordu.¹⁴

⁸ Eugene Schuler, *Turkistan Notes of a Journey In Russian Turkistan, Khokand, Buhara, and Kuldha*, C. 2, Spottiswoode and Co. Press, Londra, 1876.

⁹ Nurettin Hatunoğlu, “Buhara – Afganistan – Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanı'nın Dil ve Aidiyet Durumu”, *Bilig*, S. 75, 2015, s. 127-1301.

¹⁰ Ahmet Kütük, *Buhara*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 200.

¹¹ Kütük, 2019, s. 200.

¹² Kütük, 2019, s. 201.

¹³ Murat Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 16.

¹⁴ Özkan, 2019, s. 17.

Buhara'ya elçilik faaliyetleri aslında XVI. yüzyılda başlamış olsa da Rusların bölgeye olan ilgisi XVII. ve XVIII. yüzyıllarda artmıştır. Çünkü savaşlarla yorulmuş Çarlık Rusya, ekonomisinin ancak Türk topraklarındaki yer altı kaynaklarına ve ticarete hâkim olursa toparlanabileceğini düşünüyordu. Bu nedenle tanımadığı bölgeyi keşfedebilmek için Ruslar, önce gerekli bilgileri seyyahlar ve elçiler aracılığıyla öğrenmeye çalıştılar. Bilgi ve belgelerin toplanmasının önemini kavrayan ve bunun için her türlü çabayı göze alan Çarlık Rusya, bölgeye sıradan kişileri göndermek yerine kendini yetiştirmiş, Rusya'ya sadakatle bağlı, devlet işlerine vakıf, zeki ve çalışkan kişileri tercih etti. Buhara'ya elçi gönderme süreci Anthony Jenkinson ile başladı ve İvan Daniloviç Hohlov, S. Gorohov, Onisim Gribov, Florio Beneveni gibi isimlerle devam etti. Bölgeye gönderilen elçiler, Rus çarı tarafından verilen görevleri yerine getirmenin yanı sıra bölgede buldukları süre boyunca gözlemlerini not ederek Çarlık Rusya'nın bölge hakkındaki bilgisini artırdılar. Böylece, bölge hakkında daha fazla bilgi sahibi olan Çarlık Rusya, doğrudan güçleniyordu çünkü bilgi güç demektir.¹⁵

Nikolay Stremouhov'un 1875 yılında Buhara Hanlığı üzerine yaptığı seyahatname ve tuttuğu notlar, onun yaşadığı dönemin önemli bir kaydını temsil etmektedir. Stremouhov, 1861 yılında Çarlık Rusya topraklarında doğmuş, soylu bir ailenin mensubu olarak yetişmiştir. Babası Pyotr Dmitrievich Stremouhov, Özel Rus Meclisi üyesi olarak önemli bir konumda görev yapmıştır. Kardeşi Petrovich Stremouhov ise Çarlık Rusya'nın valilerinden biri olarak hizmet etmiştir. Stremouhov ailesi, Ortodoks mezhebine bağlı olarak, daima Çarlık Rusya'nın hizmetinde olmuştur. Bu bağlamda, Nikolay Stremouhov da ailesinin geleneğini sürdürmüş ve devletine hizmet etmeye adanmıştır.

Nikolay Stremouhov'un eğitim hayatı ve askeri kariyeri oldukça dikkat çekici bir seyir izlemiştir. Novgorod eyaletinde yaşayan aile üyeleri, genellikle iyi bir eğitim almışlardır ve devlet tarafından desteklenmişlerdir. Bu aile geleneği içinde yetişen Nikolay Stremouhov da erken yaşlardan itibaren sağlam bir eğitim aldı. 1888 yılında Nikolayev Genel Kurmay Akademisi'nden mezun olan Stremouhov, bu süreçte oldukça kapsamlı bir askerî eğitim almıştır. Askerlik hayatına Jager Alayı'na katılarak başlamış ve ardından çeşitli görevlerde Kafkasya ve Vilna bölgelerinde bulunmuştur. 1897 yılı, kariyerinde önemli bir dönüm noktasıdır çünkü bu yıl, Vilna askerî bölge komutanlığına bağlı özel görevlerde bulunarak askerî sınıflarda yükselmeye başlamıştır. 1901 yılında

¹⁵ Özkan, 2021, s.17.

ise Nikolay Stremouhov, 27. Piyade Tümeni'nin başına getirilmiştir. Kararlı kişiliği ve Çarlık Rusya'ya olan sadakati sayesinde, Mançurya, Irkutsk gibi stratejik bölgelerde önemli görevler üstlenmiştir. Bu süre zarfında, askerî yetkinliklerini ve liderlik vasıflarını kanıtlamıştır.

Nikolay Stremouhov'un hayatı ve kariyeri oldukça ilginç bir seyir izlemiştir. Bolşevik Ruslar tarafından sevilmeyen ve dışlanan Stremouhov, 1914 yılında Korgeneral rütbesine terfi etmiştir. Ancak Bolşeviklerin ona olan antipatisi, monarşiye olan bağlılığından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, 1920 yılında Yugoslavya'ya sürgüne gönderilmiştir. Sürgün hayatında da askeri çevrelerle iç içe olan Stremouhov, 8 Aralık 1938'de Zagreb'de vefat etmiştir. Hayatı boyunca devletine önemli hizmetlerde bulunmuş olan Stremouhov, çeşitli nişanlar ve ödüllerle ödüllendirilmiştir. Prens Vladimir İmparatorluk Nişanı, Aziz Anne İmparatorluk Nişanı, St. Stanislaus İmparatorluk ve Kraliyet Nişanı gibi ödüllerin yanı sıra, Rus Çarı tarafından sembolik bir "altın silah" nişanı da almıştır.

Nikolay Stremouhov'un seyahat notlarını incelediğimizde, henüz genç yaşlarında olmasına rağmen, devlet terbiyesi almış bir kişi olduğu görülmektedir. Aldığı eğitim ve bilgilendirmeler sayesinde Buhara halkını oldukça iyi tanımaktadır. Bu notlar, genç yaşına rağmen olgun bir bakış açısına ve derin bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Yolculukta karşılaştığı olaylar karşısında soğukkanlı olması, nerede kime nasıl davranacağını bilmesi ve insanlara kolay güvenmemesi eserinden anladığımız birkaç nottan biridir. Oldukça küçük yaşlarda bu zorlu yolculuğu yapması ve başarması oldukça önemlidir. Yolculuğu esnasında karşılaştığı birçok kişi onun ailesinden ve babasından bahsederken o bunlarla hiç övünmemiş ve kendisini tamamen görevine vermiştir. Küçük yaşına rağmen Buhara'da gördüklerini mukayese ederek bizlere aktarması, eserini adeta bizlerle konuşuyorcasına aktarması da takdire şayandır. Stremouhov'un tam da Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgale başladığı dönemde oraya görevlendirilmesi, onun biraz da işini kolaylaştıran faktörlerden biridir. Çünkü Buhara halkı ve hükümdarı Ruslardan oldukça çekinmektedir.

Yolculuğunda türlü hile ve olaylarla karşılaşan Stremouhov, bunlara rağmen görevini tamamlayıp ülkesine dönmüştür. Onun dönüşünde kaleme aldığı gezi notları ise çalışmamızın temelini oluşturmuştur. Stremouhov, olayları küçük yaşında kendince anlamlandırıp bizlere aktarırken yaşananlar karşısında yaptığı yorumlar dönemin Rus bakış açısını da bizlere yansıtmaktadır. İşgal altında olan Türkistan bölgesinde küçük

yaşta olan bir Rus devlet görevlisinin yazısı, yurda döndükten sonra kaleme alınmış ve günümüze ulaşmıştır. Gezi notlarını incelerken sadece bir gezi notu olarak değil, Rusların Türk devletlerine bakış açısı da gözler önüne serilmektedir. Müellifimiz Stremouhov, Buharalılardan “Yabani” diye bahsetmektedir. Onun aldığı eğitim ve kültür, kendisini Türklerden üstün görmesine neden olmuştur. Metin içinde de müellif sık sık bunu bize hissettirmektedir. Türklerin kıyafetlerinden, yaşam tarzından, ticaretlerinden ordu düzenine kadar her şeyi eleştiren yazar, onları kendilerinden aşağı görmektedir. Aslında bu bakış açısı da bize henüz 15’li yaşlarında olan bir Rus bireyinin bile Türk devletlerine bakış açısını göstermektedir. Bu bakış açısı devlet nezdinde ise onların işgal edilebilecek geri kalmış bir toplum olarak görülmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamızda, ilk bölümde Buhara Hanlığı'nın tarihi hakkında bilgiler verilerek geçmişten günümüze gelişimi anlatılmıştır. İkinci bölümde ise XIX. yüzyılda iyice hareketlenen siyasi ilişkiler aktarılarak Çarlık Rusya ve Buhara Hanlığı arasındaki siyaset üzerinde durulacaktır. Üçüncü ve son bölümde ise müellif Stremouhov'un gezi notları verilecektir.

1. BUHARA HANLIĞI'NIN SİYASİ AHVALI

1.1. Buhara Adının Kökeni, Anlamı ve Coğrafyası

Buhara şehri ve çevresi tarih boyunca önemli bir kültür merkezi olmuştur. Çünkü konumu, yaşanabilir yapısı birçok devlet ve milleti cezbederek burayı bir çekim merkezi haline getirmiştir. Buhara şehri MÖ VI. yüzyıldaki Pers hâkimiyetinin ardından Akhun, Göktürk, Emevi, Abbasi, Samani, Selçuklu ve Harzemşah gibi birçok devletin idaresinde bulundu. Bu kadar çok devlet ve kültürün mirasını bir arada bulunduran Buhara çok önemli bir kültür ve medeniyet mirasına sahip oldu¹⁶.

Buhara Hanlığı hakkında bilgi vermeden önce Buhara adının kökeni ve anlamı üzerinde durmak gerekir. Çünkü şehir isimlerinin pek çoğu o şehrin ya tabiatı ya kuruluşu ya da ahalisi hakkında bizlere ipucu verir. Buhara adına ve anlamına dair çeşitli rivayetler vardır. Çin, Türk, Arap veyahut diğer milletler kelimeyi farklı şekilde yazsalar bile aynı kökü işaret etmektedir. Mesela Çinliler kelimeyi *Pu-ho* veya *Bo-ho* diye yazarken Türkler *Bukarak* Araplar ise *Buhara* şeklinde yazmışlardır. Bu dillerdeki telaffuz farklılığının bir tezahürüdür. Bununla beraber şehrin adı zamanla değişikliğe de uğramıştır; mesela Çin müellifleri V. yüzyılda Buhara şehrini ve bölgesini *Ni-mi* (Zerefşan) şeklinde adlandırırken; VII. Yüzyılda *An*, *Ansi*, *Ango* gibi isimlerle tanımlamışlardır. Arap müelliflerden Makdisi Buhara adının önceleri *Kuh-ı Horan* olduğunu daha sonraları kelimenin telaffuzunun kolay olması için *Kuhara* şeklini aldığını aktarır. Cengiz Han'ın 1220'de Buhara'yı aldığı döneme bizzat tanıklık eden müellif Ye-lü Ch'u-ts'ai ise şehrin adını *P'u-hua* olarak nakletmektedir. Buhara adının Budistlerde tapınak anlamına Vihara kökünden geldiği düşüncesi Orta Çağ müellifleri tarafından oldukça kabul görmüştür. Hindistan'da yer alan Buhar adındaki bir yerleşim yerinin Budist tapınağı anlamını karşılması da bu tezi destekler niteliktedir.¹⁷

Müellif Narşahi Buhara kelimesinin *Fahire* (kıymetli) kelimesi ile ilişkili olduğunu iddia eder. Müellifin aktardığı Hadis-i Şerife göre bu isim burada çok fazla şehit verildiği için verilmiştir. Şehrin adıyla ilgili önemli bilgiler sunan bir diğer isim Cüveyni'dir. Onun görüşüne göre Buhara adı "buhar" kelimesinden türemiştir ve bu kelime Mecusilerin dilinde *İlimlerin Mecmuası* anlamına gelir. Putperestler ise aynı kelimeyi "tapınak" anlamında kullanmaktadır. Günümüzde bazı çağdaş yazarlar

¹⁶ Özkan, 2019, s. 11.

¹⁷ Kütük, 2019, s. 19-21.

arkeolojik bulgulara dayanarak aynı kelimenin Soğdca *Allah'ın Cemali* anlamına geldiğini savunur. Bir diğer rivayette ise şehrin adı *Buksarak* yani “mutlu yer” anlamına gelir. Geç dönem seyyahlarından Zahir Bigiyef şehrin daha kurulurken ilerde devletin merkezi olacağı düşüncesiyle “Ziynet-i Huday” anlamındaki *Buğara* olarak adlandırıldığını aktarır. Bu ve bunun gibi görüşlerin yanı sıra Buhara şehri için “Kubbetü'l İslam” ve “Doğunun Medinesi” şeklinde tanımlamalar da yapılmıştır. Bunlar dışında XIX. yüzyıl seyyahları ise şehre “Buhara-i Şerif” ya da “Kutsal Buhara” gibi isimlerle hitap etmiştir. Arminus Vambery şehirde katıldığı birçok mecliste *Buhara İslam'ın omuz gücüdür* sözünü kulaklarıyla duymuş ve kendisi Buhara için *İslam'ın Roması* tanımlamasını yapmıştır.¹⁸

Her şeyden önce Orta Asya ve Buhara'nın tarihini anlamlandırabilmemiz için coğrafyasını bilmemiz gerekmektedir. Orta Asya dediğimiz yer evvela adından da anladığımız gibi dev bir kıtanın tam ortasında merkezi bir konumdadır. Buhara'yı da içinde bulunduran bu kıtanın en belirgin özelliği uçsuz bucaksız oluşu ve tezatlıklarıdır: Kışları donan yazları ise sıcaktan kavrulan çöllere sahip bu coğrafya aynı zamanda kendisine hayat veren büyük nehirlerle sahiptir. Orta Asya'daki en önemli ve saygın şehirlerden biri olan Buhara 40° enlemiyle Afganistan'ın batısından geçen boylamın kesiştiği bölgededir. Buhara şehri Tien Şan Dağları'ndan doğan ve doğudan batıya doğru yaklaşık 600 km seyreden Zereşan Nehri'nin çığı üzerinde vahanın ortasındadır. Zereşan Nehri Buhara topraklarını çölün ortasında kalmış bir çiçek gibi sulayarak onun öne çıkmasını sağlar. Buhara'nın hemen üstünde olan Semerkant Zereşan'dan daha çok faydalandığı için çok daha yeşil bir görünüme sahipken Buhara gibi ticaretin yaygın olduğu bir şehir değil zevk-i sefa için gidilen bir şehir olmuştur. Buhara'ya tekrar döndüğümüzde ise açık deniz kıyısında bir liman gibi çölün kenarında bir yandan Orta Asya'yı Güney Rusya'ya bağlarken diğer yandan Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e giden ticaret yollarının merkezinde yer almaktadır.¹⁹

1.2. Şibani Hanedanlığı Öncesi Buhara'ya Genel Bir Bakış

Buhara şehri sadece etkileyici tarihiyle değil insanlığa mal ettiği mimari, kültür, sanat, kültür ve medeniyetle de öne çıkmaktadır. Tarih boyunca birçok devletin hüküm

¹⁸ Kütük, 2019, s. 21-23.

¹⁹ Thiery Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 4-5.

sürdüğü bu topraklar zamanla Türk yurdu haline gelmiştir. Yaşadığı birçok yıkım ve değişime rağmen kendi özelliklerini korumayı bilen Buhara günümüze kadar var olmuştur.²⁰

Buhara ve Türkistan tarihini etkileyen en önemli olaylardan birisi kesin olarak Moğol istilasıdır. Moğol istilası sıradan bir istila olmanın daha ötesinde Türkistan bölgesinde yönetim anlayışını da bütünüyle değiştiren bir istila hareketidir. Cengiz Han'ın yasalarına göre yönetim hakkı yalnızca Cengiz soyuna aittir. Bu yasa Türkistan'ın kaderini oldukça etkileyecek bir sürecin de habercisidir. Nihayetinde Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın 5. oğlu Şiban Han ve 13. oğlu Tukay Timur'un neslinden gelenler Altın Orda Hanlığı'nın zayıflaması ile Türkistan ve Deşt-i Kıpçak bölgesinde kurulan hanlıkların kurucu unsuru haline gelmişlerdir. Onlar kurdukları devletlerle Rus işgaline kadar geçen süreçte Batı Türkistan'da Türk dünyasının bir temsilcisi olarak görülmüştür.²¹

Cengiz Han'ın ölümünden sonra sahip olduğu topraklar oğulları arasında bölüştürüldü. Bu dağılıma göre İli Nehri Havzası ile Yedisu Havzası merkez olmak üzere batıda Amu Derya Nehri'nden kul şehrine kadar olan kısım Çağatay Han'a verildi. Bu bölge nüfusu itibarıyla Türk ve Müslümanlardan oluşan bir bölgeydi. Bu durum yönetici Moğol sınıfı ile halk arasında birçok problemi de beraberinde getiriyordu. Çağatay Hanlığı'nın son güçlü hükümdarı olan ve Müslüman olduktan sonra Alaeddin adını alan Tarmaşirin'in (1326-1334) ölümünden sonra devlet yıkılma sürecine girdi. Siyasi sıkıntılarla boğuşan hanlık Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölündü. Tüm bu karışıklık dönemi ve yaşanan siyasi istikrarsızlık Türkistan'da yeni bir liderin sahneye çıkması için gerekli zemini hazırlamıştı. Uzun bir mücadele dönemi ve uğraşın ardından Barlas kabilesine mensup Emir Timur Moğol iradesini kırarak Türkistan'ı idaresi altına aldı. Semerkant'a hâkim olan Emir Timur 1370 yılında Timurlu Devleti'ni kurdu.²²

Emir Timur bir rüyasında Hoca Ahmet Yesevi görmüştür ve Ahmet Yesevi ona rüyasında: *Ey Yiğit! Çabuk Buhara'ya git, inşallah oradaki şahın ölümü senin elindedir. Senin başından çok şeyler geçse gerektir. Bütün Buhara halkı zaten seni*

²⁰ Özkan, 2019, s. 11.

²¹ Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.29.

²² Özkan, 2019, s. 21-22.

bekliyor demiştir. Bu rüyadan da anladığımız üzere Buhara Emir Timur için oldukça önem ihtiva eden bir merkez olmuştur.²³

Emir Timur devir Türkistan ve Türkler için oldukça önem ihtiva eden bir dönemdir. Çünkü Emir Timur sadece savaş alanında değil bir ülkenin her yönden geliştirilmesinde olan kabiliyeti ve bakış açısı ile de öne çıkıyordu. Emir Timur bilim, sanat ve imar faaliyetlerine önem veren bir komutandı. Onun yaptıkları daha sonraları “Timur Rönesansı” olarak adlandırılacaktı. Öyle ki Emir Timur’un yaptığı bu olumlu şeyler bölgede sonradan kurulacak hanlıkların siyasi ve kültürel yönden alt yapısını hazırladı. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Türkistan bölgesinde Cengiz Han’ın yasaları oldukça önem arz ediyordu. Emir Timur gibi güçlü bir hükümdar bile bu yasaları çiğnememek için Han sıfatı yerine Emir unvanını kullanmıştır. Cengiz soyundan gelmeyen Emir Timur yasaları çiğnememek için yanında Cengiz soyuna mensup Suyurgatmış adında kukla bir han bulunduruyordu. Emir Timur hayatında birçok sefer yaparak topraklarını genişletmiş; Türkistan’ı her alanda kalkındırmış bir hükümdardır. Onun ölümünden sonra devlet bir süre daha var olsa bile yaşanan iç karışıklık ve siyasi sorunlara daha fazla dayanamayarak tarih sahnesinden silinmiştir.²⁴

1.3. Bozkırda Yükselen Güç Şibaniler: Şibanî Hanedanlığı Zamanında Buhara Hanlığı

Şibani hanedanlığının adı, Cengiz Han’ın büyük oğlu olan Cuci’nin evladı olan Şiban’dan (Şeyban) gelmektedir. Bozkırın temel öğelerinden biri olan “savaşmak” sadece bir gelenek değil aynı zamanda hanedanlar için toprak manasına da geliyordu. Öyle ki Cuci’nin oğlu olan Şiban 1241 yılında bulunduğu Macaristan seferinde büyük başarılar elde edince ona bazı topraklar yurt olarak verildi. Şiban Han’ın soyundan gelenler de bu topraklarda bir süre hüküm sürdü.²⁵

Şiban Han’ın ölümünün ardından 1313-1340 yılları arasında Altın Orda Han’ı Özbek Han’a bağlılık ve hizmetlerinden dolayı Şibanîler Özbek adını almışlardır. Özbek Han gerek tahta çıkarken gerekse ona karşı düzenlenen isyanlarda Özbek Han’ı desteklemeleri onlara bu adın verilmesinde önemli olmuştur. Özbek Han öldüğünde bir varisi olmaması ona sadakatle bağlı Şiban Han’ın çocuklarını doğal bir varis konumuna getirmiştir. Özbek Han’dan sonra güçlerini toplayan Şibaniler, Türkistan içlerine

²³ Kütük, 2019, s. 78-79.

²⁴ Özkan, 2019, s. 22-26.

²⁵ Özkan, 2019, s. 27.

yönelmeye başlamıştır. Burada karşımıza çıkan ilk müstakil Özbek hanı Ebul Hayr Han (1428-1469) oluyor. Ebu'l Hayr Han Tura-Tümen bölgesinde han ilan edildikten sonra fetih hareketlerine başlayarak Harezmi bölgesi, Sır Derya dolayları ve Timurlu topraklarında fetihler yaptı. Bir Timurlu toprağı olan Sıgnak alınarak burayı başkent ilan etti. Ebu'l Hayr Han'ın Türkistan'da bu kadar rahat hareket etmesinin en büyük sebebi karşısında güçlü bir devlet olmayışıydı. Bölgede bulunan Timurlu Devleti artık eski gücünde değil, iç karışıklık ve taht mücadeleleri ile uğraşmaktaydı. Timurluların bu durumu en çok Ebu'l Hayr Han'ın işine yaramıştı.²⁶ Güçlenen Ebu'l Hayr Han artık Timurlu tahtına müdahale edebilecek bir seviyeye gelmişti. Bunu bir fırsat olarak gören Ebu'l Hayr Han, Ebu Said Mirza'nın Semerkant'ta tahta çıkmasını sağlayarak Timurluların iç işlerinde söz sahibi oldu. Türkistan'da her şey Özbekler için güzel giderken Moğolların batı kolu olarak görülen Kalmuklar bölgeye akınlar düzenlemeye başladı. Kalmuklar'ın bölgeye saldırıları ikinci bir Moğol istila hareketi olarak görülmektedir. Ebu'l Hayr Han önderliğinde Özbekler onlara karşı koymaya çalışsa da başarılı olamadılar ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Henüz yeni kuruluş aşamasında olan Özbekler bu kayıplarla çok büyük sarsıntı yaşadı ve devam eden savaşlar sonucu 1468 yılında Ebu'l Hayr Han öldü. Onun gibi karizmatik bir liderden sonra oğlu Şeyh Haydar gibi liderlik ve yönetim anlayışından bihaber olan birisinin tahta geçmesi Özbekler içinde çatlak sesler çıkmasına zemin hazırladı. Şeyh Haydar henüz savaş hazırlıkları yaparken öldürüldü ve zaten darbe alan Özbekler dağılmaya başladı. Ancak bu dağılışı güçlü bir devletin varoluşunu bir müddet erteleyebilmişti çünkü Muhammed Şibani Han hakkı olanı almak için gün sayıyordu.²⁷

1451 yılında doğan Muhammed Şibani, Ebu'l Hayr Han'ın torunu Şah Budak'ın oğludur. Henüz küçük yaşta çok sevdiği dedesi ve babasını kaybeden Muhammed Şibani daha o yaşta tabiri caizse “bozkırım tokadını” yemişti. Babasının ölümü üzerine 17 yaşında kabilesinin başına geçen Muhammed Şibanî için zor günler yeni başlamaktaydı. Zaten sıkıntılı bir süreç içinde olan Özbekler için durum daha da bozuldu. İçinde bulunduğu durumda orada durmanın yararlı olmayacağını düşünen Muhammed Şibani ve kardeşi Mahmud Astrahan'a giderek orada kendilerine destek aradılar. Buldukları destekle dedesinin dağılmış birliklerinin bir kısmını etrafına toplamayı başaran Muhammed Şibani kendi gücünün farkındaydı ve tedrici bir

²⁶ Pander, “Natural History of Bokhara”, *The Asiatic Journal and Monthly Register for British India and its Dependencies*, Sayı 25, 1828, s. 207-212.

²⁷ Özkan, 2019, s. 27-29.

yükselme politikası izledi. Öncelikle hanedan içinden kendisine karşı olanların bir kısmını ortadan kaldırdı ve Buhara'ya giderek burada güçlenmeyi bekledi. Buhara'ya gelmesi onun hayatında bir dönüm noktası olmuştu. Çünkü Buhara'da askerî yönünün yanı sıra kendini ilim, irfan olarak da geliştirmeye başladı. Medreselerde eğitim görerek aynı zamanda Arapça ve Farsça öğrenen Muhammed Şibani Han kendisini her yönden geliştirmeye devam ediyordu. Burada bulunduğu sırada Muhammed Şibani Han birçok muharebeye katılarak ününe ün katıyordu. Katıldığı her savaşı kazanamamış olması bile onu durdurmuyordu. Hizmetlerinden dolayı Yesi (Türkistan) şehri verilen Muhammed Şibani gençlik yıllarında yaşadığı olaylardan dolayı son derece temkinli davranarak kendisini tehlikeye atmadan sıranın kendisine gelmesini bekliyordu. Tam bu dönemde beklediği fırsatın geldiğini gören Muhammed Şibani Han tarihler 1500 yılını gösterdiğinde savunmasız kalan Buhara şehrine yöneldi burayı zapt ederek Buhara Hanlığı'nı²⁸ kurmuş oldu.²⁹

Hanlığı kurduktan sonra durmayan Muhammed Şibani Han fetih hareketlerine devam etti. Bir yandan güçsüz durumda bulunan Timurlu mirzalarının üzerine yürüyen Şibani Han diğer yandan da Kazak hanları ile mücadelelerini sürdürdü. Onun Türkistan bozkırlarında başat aktör olması farklı bir sorunu da beraberinde getirdi ve genişleyen sınırları onları Safevi Devleti ile komşu yaptı. Bu iki yapı Türk devleti olmasına rağmen hem göttükleri hâkimiyet davası ile hem de dini inanışlarıyla birbirlerinden farklıydılar. Safevi Devleti dini anlayış olarak Alevilik inancına sahipti ve Aleviliğin temsilcisi niteliğindedi. Muhammed Şibani Han ise Sünni mezhebini benimsemiş ve bu mezhebin Türkistan'daki en büyük temsilcilerinden biri konumundaydı.³⁰

Safevi hükümdarı Şah İsmail ile Muhammed Şibani Han arasında bazı mektuplaşmaların olduğu bilinmektedir. Tarih-i Reşidi gibi kaynaklardan aktarıldığına göre, Şah İsmail bu mektuplarda oldukça ılımlı ve barışçıl bir tutum sergilerken, Muhammed Şibani Han ise kendi neslini yüceltmekte ve Şah İsmail'i eleştirmektedir. Bunun üzerine iki Türk Devleti arasında savaş kaçınılmaz hale geldi ve Şah İsmail, Muhammed Şibani Han'ı ordusuyla birlikte Merv mevkiinde beklemeye başladı. Ancak Muhammed Şibani Han'ın ordusunun bir kısmı farklı yerlerde görevde olduğu için eksik bir şekilde savaşa girişti. Muhammed Şibani Han, kalede savunma savaşı yapmayı

²⁸ Buhara Hanlığı'nın sınırları içindeki topraklar; Zereşan, Kaşkaderya, Surhanderya, Karategin, Andican, Semerkant, Buhara, Karşi, Hisar, Kerki ve Çizak'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 556.

²⁹ Özkan, 2019, s. 27-32.

³⁰ Özkan, 2019, s. 33-36.

planlarken, Şah İsmail'in savaş stratejisi meydan savaşına dönüştü. Ne yazık ki, 2 Aralık 1510 tarihinde gerçekleşen bu kanlı savaşta her iki taraf da büyük kayıplar vermiştir. Muhammed Şibani Han savaşı kaybederek savaş alanında öldürülmüştür. Bu savaştan sonra ilerlemesine devam eden Şah İsmail, ordusunu Türkistan içlerine doğru sürmüştür. Özbekler açısından bakıldığında, Muhammed Şibani gibi karizmatik bir lideri kaybetmek onları çok zor bir duruma sokmuştur. Henüz yeni bir devlet olan Buhara Hanlığı tekrar dağılma sürecine girmiştir.³¹

Muhammed Şibani Han'ın ölümünden sonra yapılan anlaşmada Amu Derya'nın sol tarafındaki şehirler Şah İsmail'e devredildi. Fakat farklı bir sorun baş göstermekteydi. Timur neslinden gelen ve kendisi de Sünni olduğu için Türkistan'da oldukça sevilen Babür Şah Timurlu topraklarını almak için geliyordu. Türkistan gibi Sünni bir yerde halkın kendisini kabul etmeyeceğini bilen Şah İsmail için bu çok iyi bir fırsattı. Babür Şah'a elçiler göndererek onunla ittifak yapan Şah İsmail artık tabiri caizse bir maşa kullanarak Türkistan üzerindeki emellerini gerçekleştirebilecekti. Şibaniler yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldıklarının farkındaydı. Durumu görerek önce tahta Köçküncü Han'ı (1510-1530) getirdiler ardından askeri işlerde oldukça mahir olan Ubeydullah görevlendirildi. Onlara toplanma fırsatı vermek istemeyen Babür ve Şah İsmail hemen harekete geçti. Buhara üzerine yürüyen Babür Şah burayı almıştı fakat bu zafer onun için Türkistan'da sonun başlangıcıydı. Çünkü ona duyulan saygı ve sevgi Şii bir hükümdar olan Şah İsmail'le yaptığı ittifakla son bulmuştu. Artık ona muzaffer bir komutandan çok Şah İsmail'in kuklası olarak bakılmaktaydı. Bu durumda Türkistan ahalisi Babür'den desteğini çekerek onun elinde toprakları tek tek geri aldılar. Önce Buhara'yı ardından Semerkant'ı kaybeden Babür, Şah İsmail'den de destek göremeyince burada tutunamayacağını anlayarak Hindistan dolaylarına çekilip 1858 yılına kadar sürecek olan Babürlüler Devleti'ni kurdu.³²

Babür ve Safevi tehlikesini bertaraf eden Şibaniler için Köçküncü Han dönemi bir toparlanma dönemi olarak görülebilir. Bu dönemde hükümdar Köçküncü Han olsa bile orduları kontrol eden ve fetihler yapan I. Ubeydullah Han öne çıkan karakterdir. Bu dönemin önemli olaylarından birisi de oluşan siyasi boşluğu çok iyi değerlendiren Yedigâr Han neslinden gelenlerin Horasan dolaylarında Hive Hanlığı'nı kurmuş

³¹ Ükten, 2018, s. 36.

³² Özkan, 2019, s. 39-42.

olmalarıdır. 1512 yılında kurulan Hive Hanlığı var olduğu sürede Buhara Hanlığı ile pek çok kez karşı karşıya gelecektir.³³

1530 yılında Köçküncü Han'ın ölümü üzerine oğlu Ebu Said (1530-1533) tahta geçmiştir. Babasının aksine oldukça sönük bir yönetim sergileyen Ebu Said Han 1533 yılında ölünce yerine Ubeydullah Han (1533-1539) geçmiştir. Ubeydullah Han'ın tahta geçmesi 1533 olarak görülebilir fakat onun Şibani Han'ın ölümünden sonra yaptıkları onu devletin fiili yöneticisi konumuna getirmişti. Ubeydullah Han döneminde Osmanlı ile temaslar kurularak Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'a elçiler gönderilmişti. Han olduğu dönemde bir yandan Şiiliğin Türkistan'da yayılmasını engelleyen Ubeydullah Han bir yandan Hive Hanlığı üzerine seferlerine devam ediyordu. Buhara Hanlığı ve Türkistan için yaptıklarıyla en az Şibani Han kadar önemli olan Ubeydullah Han 1539 yılında öldü.³⁴

Ubeydullah Han'ın ölümü sıradan bir ölüm olmamış, Özbekler için çıkan iki başlı yönetimin başlangıcı olmuştur. Yaşadığı dönemde daima merkezi otoriteyi savunan ve ülkesini bu şekilde yöneten “uluğ han” öldüğünde, Özbek kabileleri kendi içlerinden müstakil hanlar çıkarmaya başlamıştır. Bu durum öyle bir hal almıştır ki Semerkant ve Buhara gibi şehirlerde ayrı ayrı hanlar ortaya çıkmıştır. Devlet merkezi yönetimden uzaklaşarak feodal bir yapıya bürünmüştür. Bu dönem uzun süren iç çatışmalara sahne oldu ve oldukça karışık bir dönem olarak geçti. Ancak bu dönemin ardından nihayet II. Abdullah Han Buhara Hanlığı'nın başına geçti. Henüz 20'li yaşlarında olmasına rağmen, II. Abdullah Han oldukça başarılı bir siyaset izledi. Otoriter bir lider olan II. Abdullah Han, bütün Özbek kabilelerini diz çöktürdü ve çevre devletlere gücünü hissettirerek gözdağı verdi. Çıkan isyanları bastırdı ve hanlık sınırları içinde kaybedilen toprakları geri aldı³⁵

İç siyasette başarılı bir yol izleyen Abdullah Han, fetihlerde de geri kalmadı. Safevi Devleti'nin aldığı toprakları geri almak için çabalayan II. Abdullah Han, Herat, Meşhed, Sistan, Kara Hezare, Gileki, Nişabur, Sebzevar, Esferayin, Muhavvelat, Tun, Cunabad, Kayın ve Tabes gibi şehirleri Özbek idaresi altına soktu. Bu şehirlerde Özbek idaresi uzun soluklu olmasa da II. Abdullah Han'ın bu fetihleri, ne kadar güçlü bir lider olduğunu çevre devletlere gösterdi. II. Abdullah Han dönemi, içerde kalkınmanın

³³ Ükten, 2018, s. 39.

³⁴ Özkan, 2019, s. 43.

³⁵ Ükten, 2018, s. 43-46.

yaşandığı bir dönem olarak da bilinir. II. Abdullah Han, sulama kanalları, köprüler, medreseler ve kervansaraylar gibi altyapı projelerini hayata geçirerek, ilim ve sanatla uğraşan kişileri himaye ederek devletin gelişmesine büyük ölçüde katkı sağladı. Özbeklerin en zirve dönemlerinden biri olarak kabul edilen II. Abdullah Han dönemi, 1598 yılında hanın ölümüyle son buldu. Ancak, onun yerine geçen oğlu Abdülmümin, babasının yönetim anlayışından oldukça uzaktı ve bu da Şibani Hanedanlığı'nın sonunu getiren bir dönemin başlangıcını işaret ediyordu. Abdülmümin Han, hanlık içindeki beyler ve hanedan üyelerine karşı aşırı gaddar bir tutum sergiledi ve oturduğu koltukta sadece 6 ay sonra öldürüldü. Onun ölümünden sonra II. Pir Muhammed Han, çevresine karşı oldukça acımasız bir siyaset izledi. Ancak, çıkan ayaklanmalar devleti zayıflattı ve Şibanilerin soydaş olduğu Astrahanlı Canioğulları bölgeye geldi. II. Pir Muhammed Han ile Astrahanlılar arasında gerçekleşen savaşta II. Pir Muhammed Han öldürüldü ve Buhara Hanlığı yeni bir döneme girdi.³⁶

1.4. Astrahanlılar Devrinde Buhara Hanlığı

Astrahanlıların Buhara Hanlığı tahtına gelmesinde en önemli faktör olarak Şibanilerin son dönemde yaptıklarını söyleyebiliriz. Şöyle ki; Abdülmümin döneminde birçok Şibani hanedanı üyesi katledilmişti ve bu durumda ondan sonra tahta aday olarak Astrahanlıların geçmesi uygun görülmüştü. Bu hanedan adından da anlaşıldığı üzere Buhara topraklarına Astrahandan gelmişlerdi. Şecereleri Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın on üçüncü oğlu olan Tokay-Timur'a dayanmaktadır. İskender Han döneminde Buhara'ya gelen Astrahanlılar oldukça iyi karşılanmış ve el üstünde tutulmuşlardır buna ek olarak kendilerine Nesa şehrinin yönetimi verilmiştir. Abdülmümin'in ölümünden sonra devlet bir kaos içindeyken başa gelen Din Muhammed ile Buhara Hanlığı'nda Astrahanlılar dönemi resmen başlamış oldu. Astrahanlıların yönetiminin ilk yılları içerde ve dışarda meydana gelen sorunlarla uğraşmakla geçti. İçerde çıkan isyanlar uğraşılırken dışarda da Safeviler ile mücadeleye girildi. Bu dönemde Din Muhammed'den sonra tahta Baki Muhammed, Veli Muhammed Han geçmiştir. Bu dönemler kısa süreli yönetimler Buhara'da görülmüştür. Bir yandan da içeride yaşanan taht kavgaları nihayet İmamkulu Han (1611-1641) ile son bulmuş ve yaklaşık 31 yıl sürecek bir İmamkulu Han dönemine girilmiştir.³⁷

³⁶ Özkan,2019, s. 45-46.

³⁷ Ükten, 2018, s. 47-50.

İmamkulu Han dönemi Astrahanlılar daha da güçlendi ve bu dönem kaynaklara ülkenin refah ve bolluk içinde olduğu bir dönem olarak geçmiştir.³⁸ Bunun başlıca sebepleri olarak içerde çıkan çatlak seslere oldukça sert bir şekilde müdahale edilerek bu sesler büyümeden önüne geçilmiştir bir diğer yandan uzun yıllardır süre gelen Safevilerle olan mücadeleler azaltılmıştır çünkü Safeviler Şah Abbas döneminde oldukça güçlenmiştir ve Buhara Hanlığı'nın onunla baş edecek gücü yoktur. Böyle bir ortamda elindekileri korumaya ve ihya etmeye yönelen İmamkulu Han kuzeyden gelebilecek saldırılara karşı hazırlanmaya başlamıştır. 1612 yılında Kazak-Kırgız ve Kalmuk tehditlerine karşı saldırıya geçen İmamkulu Han bu tehditleri ülkesinden kovarak halkının emniyetini sağlamıştır. Bu tehlikeyi bertaraf eden İmamkulu Han 1626 ise Babürlü hükümdarı Cihan Şah'ın üzerine yürüyerek onu durdurmuş ve Buhara Hanlığı topraklarına girmesini engellemiştir. Uzun ve başarılı bir yönetim sergileyen İmamkulu Han 1641 yılına geldiğini artık gözleri görmediği için tahtını kardeşi Nadir Muhammed'e (1642-1645) bırakarak tahttan feragat etmiştir.³⁹

Nadir Muhammed tahtta kaldığı 3 yıllık süre boyunca çok etkin bir politika izleyememiştir. Döneminin Buhara Hanlığı adına en önemli olayı kendinden sonrası için veliyaht olarak oğlu Abdülaziz'i (1645-1681) göstermesi olmuştur. Abdülaziz döneminin en önemli olaylarından birisi şüphesiz Hive Hanlığı ile girilen mücadelelerdir. Hive hanı Ebu'l Gazi Bahadır Han Buhara üzerine sayısız yağma hareketi düzenlemiştir. Bu seferler Maverünnehir bölgesinin ekonomisini tamamıyla alt üst etmiştir. Uzun yıllar tahtta kalan Abdülaziz Han komşularıyla olan bitmek bilmeyen savaşların ardından tahtını kardeşi Subhan Kulu'na (1681-1702) bırakarak Hicaz'a gitti ve Mekke'de vefat etti. Subhan Kulu Han tahta geçer geçmez bir yandan iç karışıklıklar bir yandan çocuklarının mücadeleleri bir yandan da Hive hanı Anuşa Han'ın ortasında kalmıştı. Hive Hanlığı ile giriştiği savaşlarda beylerinden ve çocuklarından yardım göremeyen Subhan Kulu Han'a yalnızca Mahmud Bi Atalık yardım etmişti. Onun yardımlarıyla Hive Hanlığı'na karşı önemli başarılar elde eden Subhan Kulu artık Mahmud Bi Atalık'a daha çok güveniyordu. Ekonomik sıkıntıların hat safhada olduğu bu dönemde bir de Mahmud Bi Atalık'ın yükselen konumu diğer emirleri oldukça rahatsız etmeye başlamıştı. Halkın ve emirlerin desteğini çektiği Subhan Kulu Han 1702 yılına kadar tahtta kalabilmişti fakat onun döneminde güçlenen Atalık mevki artık devletin kaderini etkileyecek bir noktaya gelmişti. Subhan Kulu'nun ölümüyle tahta Ubeydullah Han

³⁸ Abdülkerim Özeydin, "Canoğulları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 154.

³⁹ Ükten, 2018, s. 50-51.

oturdu. Onun döneminde yaşananlar Astrahanlılar için sona yaklaşıldığını gözler önüne serer nitelikteydi. Merkezi otoriteyi tekrar sağlamak isteyen Ubeydullah Han onlarla mücadeleye etmeye başladı. Fakat doğrudan bir mücadeleye gücü olmadığını bilen Ubeydullah Han bir kabileyi diğerini kırdırarak var olmaya çalışıyordu. Bu durumdan kurtulmak için ekonomiyi düzeltmek isteyen Ubeydullah Han, vakıf arazilerinden vergi almak isteyince büyük bir infiale sebep oldu ve 1708'de bir isyan çıktı. Bu isyanı engellemek için maddi bir gelir kapısı arayan Ubeydullah Han, sikkenin değerini düşürerek tağşiş uygulamasına gitti. Ubeydullah Han, bunu yaparken devlet için iyi şeyler istemiş olsa da hiç de öyle olmadı ve artık tüccarlar ticaret yapmayı bıraktı. Buhara Hanlığı iyice zor durumda kaldı. Fergana, Belh, Hisar, Tirmiz ve Şehrisebz gibi şehirlerin hanlıktan ayrılması, Ubeydullah Han'ın sonunu getirdi. Yaşanan bütün olumsuzluklar 1711 yılında Ubeydullah Han'ın tahttan indirilip yerine kardeşi Ebu'l Feyz'in (1711-1747) getirilmesini sağladı.

Ebu'l Feyz Han hüküm sürdüğü dönemlerde artık gücü sembolik olarak kalmış bir hükümdardı. Şehirlerde bulunan yöneticiler kendi başlarına kararlar vermeye başlamış ve zaten zor durumda olan Buhara Hanlığı'nı daha da kötü bir duruma sokmuşlardı. Öyle ki, Keneges kabile reisi İbrahim Bey, Semerkand'da isyan edip Recep Sultan'ı han ilan etti ve bu isyan yedi yıl sürdü. Ebu'l Feyz Han, bu isyanı kendi başına bastıramayınca Mangıt kabile reisi Atalık Muhammed Hâkim Bey'den yardım istedi ve ancak böyle isyan bastırıldı. Bu olayların ardından Ebu'l Feyz tamamen Muhammed Hâkim Bey'in etkisi altına girdi. Astrahanlılar güç kaybederken, Mangıtlar yaşananlarla birlikte iyice kendini gösteren bir güç olarak ortaya çıktı. Tüm bu karışıklıklar yaşanırken, Safevi Devleti'nin başına geçen Nadir Şah (1736-1747), Güney Türkistan topraklarını ele geçirdi. Ardından gözünü Hive ve Buhara Hanlığı üzerine diken Nadir Şah, bölgeye yürüdü. Buhara Hanlığı ile Nadir Şah'ın savaşında Buhara Hanlığı pek bir varlık gösteremedi ve devlet Nadir Şah'a biat etmek durumunda kaldı. Bu olayların yaşandığı dönemde Muhammed Hâkim Bey ölünce kabileler arası mücadeleler başladı. Olaylar karşısında bir şey yapacak gücü olmadığını bilen Ebu'l Feyz Han, Nadir Şah'tan yardım istedi. Nadir Şah, 1747 yılında yeğeni Ali Han tarafından öldürülünce yaşanan karışıklıklardan faydalanan Mangıtlar, bekledikleri zamanın geldiğini anlayarak Ebu'l Feyz Han'ı tahttan indirdi ve Muhammed Rahim önderliğinde Buhara'da Mangıt yönetimi başlamış oldu.⁴⁰

⁴⁰ Özkan, 2019, s. 55-61.

1.5. Buhara Emirliği'nde Mangıt Devri

Buhara Hanlığı'nda yaşanan karışıklığı çok iyi şekilde değerlendiren ve yönetimi ele geçiren Mangıtlar, Buhara Hanlığı tarihi için bir kırılma dönemi olmuştur. Cengiz yönetiminden beri ilk defa Cengiz soyundan gelmeyen bir hanedanlık başa geçmişti.

Muhammed Rahim Bey, Mangıtların ilk hükümdarı olarak 1747 yılında tahta geçtiği dönemde doğrudan kendisini han ilan etmekten çekinmiş ve yanında daima Astrahanlılardan birini kukla han olarak kullanmıştır. Bunun yanında meşruiyetlerini sağlamak için Buhara Hanlığı için önemli bir kurum olan ulema sınıfını yanlarına çekmek zorunda kalmıştır. Meşruiyetini bu şekilde sağlayan Muhammed Rahim Bey, Nadir şah'ın hizmetinde öğendiği askeri meziyetleri devlete entegre ederek devlet içinde çıkan isyanları bastırmaya çalışmıştır. İsyen eden kabilelerin toplandığı Hisar ve şehrisebz gibi önemli toprakları Buhara Hanlığı'na katan Muhammed Rahim Bey devletin sınırlarını büyötmeye başlamıştır.

Muhammed Rahim Bey'in 1759 yılında ölümü üzerine kardeşi Danyal Atalık Bey yönetimi devralmıştır. Onun dönemi de kabile isyanlarını bastırmakla geçmiş ve bu süreçte oğlu şah Murad'ın desteğiyle isyanları kontrol altına almıştır. Babasının ölümünden sonra 1785 yılında şah Murad tahta geçmiştir. Yönetimi devraldığı sırada yaşanan isyanlar Buhara Hanlığı'nı hem maddi hem de fiziki açıdan zorlamıştır. Bu zor dönemde şah Murad, tarım, vergi ve maaş sistemlerini düzenleyerek devlete nefes aldirmiştir. Bu hamlelerini askeri seferlerle destekleyen şah Murad, Buhara Hanlığı'na refah getirmiştir. Dinine oldukça bağlı bir kişilik olan şah Murad, tahta çıktığında kardeşlerini öldürmemiş, hatta taht mücadelesine giriştiği kardeşi Toktamış'ı sürgüne göndererek devletin ilk iltica faaliyetini gerçekleştirmiştir.⁴¹

şah Murad döneminin en önemli olaylarından biri, meşruiyetin sağlanması amacıyla sarayda bulunan kukla hanların tahttan uzaklaştırılmasıydı. Daha çok bir derviş hayatı süren şah Murad, kukla hükümdarları tahttan indirerek kendisini Buhara Emiri ilan etti. Bu adımın ardından Buhara Hanlığı artık Buhara Emirliği olarak anılmaya başladı.⁴²

şah Murad'ın ölümünden sonra, Buhara Emirliği'ne uzun bir süre iyi bir dönem yaşatan şah Murad'ın oğlu Said Emir Haydar (1800-1826) tahta geçti. Babası şah Murad'dan çok iyi bir dini eğitim alan Emir Haydar, "Seyyid" unvanını kullanarak Buhara

⁴¹ Ükten, 2018, s. 56-59.

⁴² Özkan, 2019, s. 65.

hükümdarı oldu. Emir Haydar döneminde, babasıyla başlayan dini etkinin daha da artmasıyla birlikte, Cengiz soylu kızlarla evlenip “Küregen” unvanı almak yerine, seyyidlik daha önemli bir statü haline geldi. Emir Haydar’ın saltanatı iç ve dış mücadelelerle geçti. 1826’daki ölümünden sonra tahta önce oğlu Hüseyin (1826), ardından Mir Ömer (1826-1827) geçti. Ancak, onların kısa sürede ölmesiyle Emir Nasrullah (1827-1860) Buhara Emirliği’nin başına geçti.

Emir Nasrullah dönemi, Buhara Emirliği’nde merkezi otoritenin güçlendirildiği ve askerî reformların yapıldığı bir dönemdi. Emir Nasrullah, içerideki muhalefete karşı sert önlemler aldı ve başarılı bir iç politika izledi. Ancak, dış politikada aynı başarıyı gösteremedi. Emir Nasrullah dönemi, Türkistan üzerinde İngiltere ve Rusya arasında “Büyük Oyun”un oynandığı bir döneme denk gelir. İngiltere ve Rusya, sömürgecilik yarışında büyük pazarlar aradığı bu bölgede etkin olmak istiyordu. Çarlık Rusya’nın bölgeye olan ilgisini iyi bilen İngiltere, Rusya’yı engellemek ve kendi çıkarlarına bir fırsat yaratmak için bölgede etkin bir rol oynamaya başladı. Bu çekişmede, Türk Hanlıkları ezilen taraf olmaktan kurtulamadı.⁴³

⁴³ Özkan, 2019, s. 65-69.

2. BUHARA VE ÇARLIK RUSYA ARASINDA DİPLOMASİ İLİŞKİLERİ

İnsanoğlu varoluşundan beri sosyal bir varlık olmuştur. Doğası gereği doğayla, çevresiyle ve diğer insanlarla iletişim kurmak, insanoğlu için hayati öneme sahip bir konudur. Çünkü insanlar sosyal varlıklardır. İletişim kurmak, bazen bir sorunu çözmek için, bazen de sadece insan olduğumuz için yaptığımız bir eylemdir. Aynı düşünceye ve gayeye sahip tek bir bayrak altında bir araya gelen insanlar ise bir devleti oluştururlar. Yapısı gereği sosyal bir canlı olan insanların oluşturduğu devletler de en küçük yapı taşları olan bireyler gibi sosyal yapılar olarak kabul edilirler. Devletlerin birbirleriyle ilişkiler kurması, alışveriş yapması, iş birliği yapması da ancak diplomasi ile mümkün olmuştur.

Devletler, eski dönemlerden beri birbirleriyle diplomatik ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkiler, bazen bir anlaşmazlığı önlemek, bazen ise ortak bir amacı gerçekleştirmek için gerçekleşmiştir. İnsanlar çağlar boyunca gelişip öğrendikçe, daha sosyal varlıklar haline gelmişlerdir. Bu gelişimden devletler de nasibini almışlar ve günümüzde eskiye oranla birbirleriyle çok daha sıkı diplomatik ilişkiler kurmaktadırlar. Örneğin, Buhara Hanlığı ve Çarlık Rusya arasındaki diplomasi, zamanla gelişerek devam eden bir süreç olmuştur. Çarlık Rusya'nın Buhara Hanlığı ile ilişkiler kurmasının çeşitli özel sebepleri vardır. Buhara Hanlığı'nın coğrafî konumu, Türkistan'ın merkezi kabul edilebilecek bir noktada yer alması, Hindistan, Afganistan, İran gibi ülkelere açılan kapılar olması ve sahip olduğu yeraltı ve yerüstü zenginlikleri bu sebepler arasında sayılabilir.⁴⁴

Buhara Hanlığı'nın belirgin özellikleri, Çarlık Rusya'nın dikkatini çekti. Çünkü Çarlık Rusya, I. Petro döneminden beri Türkistan üzerinde bir yayılmacı politika izlemekteydi. Bu politikanın merkezlerinden biri hiç şüphesiz Buhara Hanlığı olmuştur. Bu sebeple, Çarlık Rusya, Türk hanlıkları arasında en yoğun ilişkiyi Buhara Hanlığı ile kurmuştur. Yayılmacı bir politika izleyen Ruslar, XVI. yüzyılda Asya'ya doğru üç yönde genişlemeye çalışmışlardır. Doğuda, Sibiry'a'dan Çin'e; güneydoğuda, Türkistan'dan Hindistan'a; güneyde ise Kafkasya üzerinden İran ve Osmanlı İmparatorluğu'na doğru

⁴⁴ Dinçer Koç, "XVI.- XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler", Türk Dünyası Araştırmaları, C. 15, S. 227, Mart- Nisan 2017 s. 62-63; Selim Serkan Ükten, "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 18(2), Aralık 2017, s. 141.

bir politika izlemişlerdir.⁴⁵ Rusların Türk illerine yayılmasının önemli bir dönüm noktası, 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın işgalidir. Rus hükümdarı IV. İvan döneminde gerçekleşen bu olayla, Ruslar hem Kazan Hanlığı gibi önemli bir ticaret merkezine sahip olmuşlar hem de Türkler üzerinde ilerleyişlerine başlamışlardır. Ancak Ruslar, Kazan Hanlığı ile yetinmeyip ilerlemeye devam etmişlerdir. 1556 yılında Astrahan'ın işgaliyle, Ruslar artık Türkistan'a giden yolda kendilerine bir kapı açmışlardır.⁴⁶ Bu bölgelerin işgaliyle son derece önemli bir ticari ağı da ele geçiren Ruslar, ayrıca neredeyse on asırlık bir Türk nehri olan İdil Nehri'ni de ele geçirerek adını Volga olarak değiştirmişlerdir.⁴⁷

Kazan ve Astrahan'ın ele geçirilmesiyle, Hive Buhara hanları kendi çıkarları doğrultusunda Moskova'ya hediyeler göndermeye başladılar. Bir diğer önemli konu ise Türk hacılarının geçiş güvenliği oldu. Bölgenin kontrolünde söz sahibi olan Ruslarla artık bu mesele için de iyi ilişkiler geliştirilmeye çalışıldı. Bu konular ve ticaret konusunda birçok tüccar, IV. İvan'a giderek ondan yardım istemiştir.⁴⁸

Ruslar, gelen ticaret gelirlerini artırmaya kararlıydılar. Bu doğrultuda, bölgenin yer altı ve yer üstü zenginliklerini ele geçirmek için Hristiyanlığı yaymayı denediler. Bu zenginlikleri gören Ruslar, bölgeyi daha yakından tanımak için ilk devlet görevlisini gönderdiler. Anthony Jenkinson, aslında İngilizler tarafından bölgeye gönderilmiş bir görevliydi.⁴⁹ Ancak IV. İvan'ın yönlendirmesi ve ona olan güveniyle, Jenkinson bu görev için gönderilmiştir. 1558 yılında, önce Kazan'a ardından Hive Hanlığı'na giden Jenkinson, Vezir şehrinde Hive Hanı Hacim Han ile görüşükten sonra Buhara'ya gitmiştir. Buhara'da hükümdar Abdullah Han ile görüşen Jenkinson, tekrar Moskova'ya dönerek Ruslar ve Türk hanlıkları arasında ilk siyasi görüşmenin de yapılmasını sağlamıştır.⁵⁰

⁴⁵ Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Ocak 2010, s. 49. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2020, s. 168-169.

⁴⁶ Fatih Ünal, "Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 38, Erzurum 2008, s. 238.

⁴⁷ *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polivina XIV B.)* Red. A. A. Askarov, Ukituvçi, Taşkent 1995, s. 169-170.

⁴⁸ Muhammedjanova Lola Polvonovna, Mirzakulov Beşim Tangrievič, "Diplomaticheskie i Torgovye Svyazi Buharı s Rossiei XVI-XVIII vv.", *Molodoy Uçenyı*, No:20, (100), Oktyabr, 2015 g., s. 547-548.

⁴⁹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017 s. 155.

⁵⁰ Selim Serkan Ükten, "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), Aralık 2017, s. 141.

XVI. yüzyılın devam eden evresinde, Buhara Hanlığı ve Çarlık Rusya arasındaki ilişkiler elçiler aracılığıyla devam etmiştir. Bu elçilik görüşmelerinden en ilginç şüphesiz 1585 yılında Abdullah Han tarafından Çar İvanoviç'e gönderilen Muhammed Ali'dir. Muhammed Ali, Rus Çarı İvanoviç'e "han" diye hitap etmemiş ve bu durum orada kötü karşılanmıştır. İletilen mektupta da hoşnutsuzluk veren ifadeler bulunduğundan, İvanoviç Boris Godunov'a bir mektup yazdırmış ve bu mektubu Abdullah Han'a göndermiştir.⁵¹

Yaşanan bu olaylara rağmen, Rusya Türk hanlıkları ile olan ilişkilerini bozmadan devam ettirdi. Bunun sebebi, Rusya'nın Türk hanlıklarının ticari potansiyelini kullanmak istemesiydi. XVII. yüzyıla gelindiğinde ise Ruslar, Türkistan bölgesine olan ilgisini artırmıştı. Kendileri için hâlâ bir bilinmez olan Türkistan'ı öğrenmek isteyen Ruslar, bölgeye heyetler göndermeye devam etti. Bölgeyi öğrenen Ruslar ayrıca kendi ürettikleri mallar için bir pazar da bulmuş oldular. Günden güne Türk hanlıklarıyla olan ticaretlerini artıran Ruslar, artık bu topraklarda 100 bin rubleye varan bir ticaret hacmine sahipti.⁵²

Buhara'da on yedinci yüzyılda yaşanan hanedan değişikliği ile Çarlık Rusya ile ilişkiler tekrar canlandırılmak istenmiştir. Bu doğrultuda, Buhara hükümdarı İmam Kulu'nun (1611-1642) 1613 yılında gönderdiği elçilik yola çıkar. Ancak bu elçilik istenilen sonucu alamayınca, 1619'da tekrar bir elçilik heyeti oluşturulur. Heyetin başına Âdem adında bir görevliyi tayin eden İmam Kulu, Çarlık Rusya ile iyi ilişkiler kurmayı amaçlamaktadır. Bu elçiliğe karşılık olarak, Çarlık Rusya adına İvan Daniloviç Hohlov 1620 yılında Buhara'ya gönderilir. Hohlov'un görevlendirilmesinde ticaretin etkisi olduğu kadar Rus esirlerin de kurtarılması etkili olmuştur. Elçilik görevini başarıyla yerine getiren Hohlov, Rusya'ya dönerken 44 Rus esirini de beraberinde götürmüştür.⁵³

Çarlık Rusya ve Türk hanlıkları arasında esir konusu neredeyse her devlet görevlisinin görevlerinden biri olmuştur. Türk hanlıkları, Rus topraklarına düzenledikleri akınlarda birçok Rus esirini de yanlarında getiriyordu. Bu durum, Çarlık Rusya'yı oldukça rahatsız ediyordu ve neredeyse her elçi, bu esirleri geri almak için görevlendiriliyordu.

⁵¹Sbornik Knyazya Hilko, S. Petersburg 1879, s. 446.

⁵²Fatih Ünal, "Buhara Emirliği'nin Rus İşgaline Uğraması ve Şehzade Katta Töre'nin İsyanı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, s. 19-23.

⁵³Mesut Karakulak, "İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622)", *Turkish Studies- Social*, Şubat 2020, 15(1), s. 369-388.

Çarlık Rusya, Türk hanlıkları ile olan ilişkilerini diplomasi yoluyla sıcak tutmak için bölgeye belirli aralıklarla elçiler göndermeye devam etti. Bu elçiliklerden biri de Pazuhin kardeşler tarafından gerçekleştirilmiştir. İki üvey kardeş olan Boris ve Semen Pazuhin, Buhara Hanlığı'na gönderilirken üç ana görev üstlenmişlerdir. İlk olarak, Buhara'da bulunan Rus esirlerin kurtarılması görevini üstlenmişlerdir. İkinci görevleri ise tüccarların serbest ve güvenli bir şekilde ticaret yapması için Buhara hanından söz almaktı. Son görevleri ise Çarlık Rusya ve Buhara Hanlığı arasında dostane ilişkiler kurarak aradaki bağları güçlendirmektir. Dönemin Buhara hükümdarı Abdülaziz ile görüşen Pazuhin kardeşler hem Buhara hem de Hive hakkında önemli bilgiler edinmişlerdir. Çarlık Rusya'nın dostane niyetlerini aktaran Pazuhin kardeşler, Buhara'dan 31 Rus esirini de kurtararak önemli bir iş başarmışlardır.⁵⁴

Buhara Hanlığı'ndan bu dönemde Rusya'ya birçok elçi gönderilmiştir. Bunun en önemli sebebi, Çarlık Rusya'nın artık ticaret yollarında etkin rol oynamasıydı. Bunu fark eden Buhara Hanı Abdülaziz, Çarlık Rusya ile ilişkilerini iyi tutmak istiyordu. 1669 yılında Abdülaziz tarafından görevlendirilen Molla Farik, yanında oğlu, tercümanı ve 16 hizmetçisi ile Rus Çarı Aleksey Mihailoviç'e gönderilmiştir.⁵⁵ 1675 yılında ise Çarlık Rusya'ya Hacı Ferik gönderildi. Hacı Ferik, beraberinde 28 Rus esirini de Rusya'ya götürerek iyi niyetlerini göstermeye çalıştı. Bu elçilere karşılık Çarlık Rusya ise 1675 yılında B. A. Daudov, Nikifor Venyukov, İvan Şapkin'den oluşan bir heyeti Buhara Hanlığı'na gönderdi. Gönderilen bu elçilik, diğer heyetler gibi Rus esirlerini kurtarmak amacıyla yola çıkmıştı. Bunun yanı sıra, bu heyet Buhara ve Hive Hanlığı arasındaki ilişkileri, üretilen ürünlerin değer ve kalitesini öğrenmek amacıyla görevlendirilmişti. Çarlık Rusya, her gönderdiği heyette Türk hanlıkları hakkında daha fazla bilgi toplayarak bilinmeyene doğru ilerlemeye devam etti.⁵⁶

Bu tarihlerde gerçekleşen elçilik faaliyetleri genellikle düzensiz ve ihtiyaca göre yapılmış faaliyetler olmuştur. Bu faaliyetlerin en önemli konusu devletler arası ticaret ve esir meselesi olmuştur. Ancak bu düzensiz elçilik faaliyetlerinde görüyoruz ki Çarlık Rusya ve Türk hanlıkları arasındaki ticaret hacmi oldukça artarak devam etmektedir. Bu faaliyetlerle bir yandan mali olarak güçlenen Ruslar, bir yandan da Türkistan hakkında oldukça önemli bilgiler toplamaktan geri durmuyordu. Ruslar genel olarak

⁵⁴ Mesut Karakulak, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", *History Studies-Social*, 11/5, Ekim 2019, s. 1608.

⁵⁵ Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", Türkler, Ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Cilt 18, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002 s. 211.

⁵⁶ Jukovskiy, Snoşeniya Rossi s *Buharoy i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, s. 31-33.

Türkistan'dan halılar, ipek ürünler, şifalı bitkiler, kürkler, deriler, gümüşler, aksesuarlar gibi günlük hayatta kullanacakları şeyleri almaktaydı. Ticarete kullanılan tüccarlar aynı zamanda devletler arasında diplomaside köprü görevi de görmekteydi. Bunu sonuna kadar kullanan Çarlık Rusya, hem Türk pazarlarına hâkim oluyor hem de Türkistan hakkında ileride kullanacağı oldukça önemli bilgiler öğrenmeye devam ediyordu.⁵⁷

Diğer bölgelere serbestçe erişemeyen Çarlık Rusya için Türkistan sahası adeta bulunmaz bir nimetti. Bölgede kendisine doğrudan karşı koyabilecek güçlü bir otoritenin olmadığını bilen Çarlık Rusya, elbet ele geçireceğini düşündüğü bu topraklarda istediğini yapabilecek konuma gelmekteydi.

Rusya'nın Türkistan coğrafyasına olan özel ilgisinin en önemli sebeplerinden biri, kendi ekonomisini bu bölgeyi kullanarak kalkındırabilme potansiyeline sahip olmasıydı. XVIII. yüzyılda dünya ticaretinin önemli bir merkezi olan ham ipek ve değerli maddeler Türkistan'da oldukça yaygın olarak bulunmaktaydı. Çarlık Rusya'nın istediği ürünlerden olan ham pamuk, pamuk ipliği, çay, vernik, boya gibi birçok ürün artık Türkistan'dan Çarlık Rusya topraklarına gönderiliyordu.⁵⁸

XVIII. yüzyılda Çarlık Rusya ve Türkistan arasında bir kırılma yaşanmıştır. Bu dönemde Çarlık Rusya'nın başında olan Çar I. Petro, oldukça reformist, akılcı ve kararlı bir kişilikti. Diğer devletlerle giriştiği mücadelelerden istediğini alamayan Çar Petro, boşalan hazinesini Türkistan üzerinden doldurmayı hesaplamıştır. Türkistan'da altın madenleri bulmayı hedefleyen Çar Petro, bunun yanı sıra bu bölgeye hâkim olduktan sonra Hindistan ve Çin'e de buradan yönelebileceğini düşünmüştür. Bu nedenle, Çar Petro için Türkistan'a bir sefer düzenlemek oldukça mantıklı gelmiştir.⁵⁹

Sefer kararı alan Rus Çarı I. Petro, bu görev için Alexandr Bekoviç Çerkasskiy'i göndermeyi uygun bulmuştur. Bu sefer, coğrafyanın zorlukları, bölgenin iyi bilinmemesi ve tam anlamıyla hazırlanamamış olması gibi sebeplerle başarısız olsa da Ruslar için bir başlangıç olmuştur.⁶⁰

Yaşanılan bu başarısız sefere rağmen Çarlık Rusya, bölge ile olan temasını sürdürmekten geri durmamış ve bölgeye elçiler göndermeye devam etmiştir. Hem

⁵⁷ İstoriya Uzbekistana, Ed. A. A. Askarov, s. 171.

⁵⁸ Özkan, 2021, s. 39.

⁵⁹ Orhan Doğan, "Çarlık Rusya'sının Türkistan (Orta Asya) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 11, Konya 2004, s. 288-289.

⁶⁰ Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy' in 1717 Hive Seferi", *MUTAD*, S 1, 2018, s. 96-97.

yaşanılanları unutturmak hem de bölge ile iyi ilişkiler sürdürmek isteyen Ruslar, 1721 yılında oldukça sadık bir Rus devlet görevlisi olan Florio Beneveni'yi bölgeye göndermiştir. Beneveni, Buhara ve Hive hanları ile görüşüp bilgiler topladıktan sonra 92 Rus esirini de yanına alarak geri dönmüştür.⁶¹

Beneveni'nin elçiliğinden sonra Ruslar çok beklemeden 1728 tarihinde Astrahan'lı bir tüccar olan Yadigâr Alimov'u elçilik için görevlendirdi. Bölgenin halkını, dilini ve kültürünü oldukça iyi bilen Alimov, görevini yerine getirdikten sonra Rus sarayına Buhara ve Hive Hanlığı adına elçi olarak gitmek isteyince pek hoş karşılanmadı. Çünkü Çarlık adına görevlendirilen bu kişi şimdi ise Türk hanlıkları adına bir görev yapmak istiyordu. Hive Han'ı II. İlbars, ondan Rusya ile olan ticaretin geliştirilmesi hususunun yanı sıra Mekke'ye hacca giden Müslümanların Rus topraklarından rahatça geçebilmesini istemişti.⁶²

Afşar Türklerinden Nadir Şah'ın (1736-1747) Türkistan'ı istilasından sonra Buhara Hanlığı'nda hanedan değişikliği meydana gelmiş ve Muhammed Rahim Atalık'ın saltanatıyla birlikte Mangıt kabilesinden hanlar tahta çıkmaya başlamıştır. Buhara Hanlığı'nın Mangıt hanedanı devrindeki sürece tanıklık eden bir diğer kişi F. S. Efremov'dur. Rus ordusunda hizmette bulunan Efremov, 1774'te Pugaçev İsyanı sırasında Kazaklara esir düşmüş, daha sonra Buhara'ya gitmekte olan Gafur Hoca adında bir tüccar tarafından satın alınmıştır. Gafur Hoca da onu, Muhammed Danyal Biy Atalık (1758-1785)'a hediye etmiştir. Efremov bundan sonra Buhara hanının yanında askerî hizmette bulunmuştur. Askeri bilgisinden dolayı hanlık ordusunda eğitim vermekle görevlendirilen Efremov, esaret altındayken Buhara ordusuyla birçok kez askeri seferlere katılmış ve hizmetlerinden dolayı yüzbaşı rütbesi ile taltif edilmiştir. Buhara hanının görevlendirmesiyle incelemelerde bulunmak amacıyla Hive ve Merv'e gitmiştir. Böylece Buhara Hanlığı'nda bir süre daha kaldıktan sonra uygun fırsatı yakaladığı 1782 yılında Rusya'ya dönebilmiştir.⁶³

Devam eden süreçte, 1734'te Buhara Hanlığı adına Ali Bey, 1737 yılında ise Hacı Muhammed Araz, Rus Çarlığı ile ilişkilerin düzenlenmesi için elçi olarak gönderilmişti. Yine benzer amaçlarla, Çarlık Rusya tarafından 1740 yılında R. Gokk, 1753 yılında ise

⁶¹ Murat Özkan, Mesut Karakulak, "Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725)", *Turkish Studies-History*, 15(1), Mart 2020, ss. 209-227.

⁶² Dinçer Koç, "XVI.- XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 15, S. 227, Mart- Nisan 2017 s. 69-71.

⁶³ Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mayıs-Haziran 2018, C. 119, S. 234, s. 143-190.

Ya. Gulyaev, Türkistan bölgesine gönderilen elçilerden olmuştur. Bu elçilere karşılık olarak ise Molla İrnazar Maksutov, 1774 ve 1779 yıllarında Buhara Hanlığı tarafından Çarlık Rusya'ya gönderilmiştir.⁶⁴ İrnazar Maksutov'un Çarlık Rusya'ya gönderilme hadisesi şöyle olmuştur: 1773 yılında Buhara'dan Çarlık Rusya'ya yaklaşık 500 bin ruble değerinde mal taşıyan bir kervan yola çıkmıştı. Bu kervan, önemli kişilerin mallarını taşıyordu. Kervan, Orenburg yakınlarında iken yağmalandı ve Buhara Hanlığı tarafından görevlendirilen elçilik görevlileri öldürüldü. Bu durum oldukça büyük bir infial yarattı ve orada bulunanlar, şikâyet etmek için Buhara hanına gitti. Durumu üzüntü ve sinirle karşılayan Buhara hanı, durumu Rus Çarına bildirmek için kervanın hissedarlarından biri olan İrnazar Maksutov'u görevlendirdi. İrnazar Maksutov ise bu görev için başından beri istekliyd.⁶⁵

Çarlık Rusya ve Türkistan hanlıkları arasındaki elçilik faaliyetleri, erken dönemlerden başlayıp işgal dönemlerine kadar devam etmiştir. Bu elçilikler, zaman zaman başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da devletler arası iletişimin gereği olan diplomasiyi sağlamıştır, böylece ilişkilerin devamını sağlamıştır. Çarlık Rusya, hiç bilmediği bir coğrafya olan Türkistan'ı tanımak için bu elçilik heyetlerini sonuna kadar kullanmıştır. Her giden heyet, az da olsa bir bilgi getirerek bölgenin devletleri nezdinde tanınmasına katkı sağlamıştır. Çarlık Rusya, başından beri yayılmacı bir politika izlediği bu coğrafyayı tam olarak öğrenmeden yönetemeyeceğini fark edince, giriştiği başarısız işgal denemeleriyle doğru zamanı beklemiştir. Bu zamanın geldiğini ise yine bölgenin nabzını tuttuğu elçilik heyetleri aracılığıyla anlamıştır. Türk hanlıkları ise genellikle elçilik kurumunu anlık istekler ve maddi çıkarlar için kullanmış, ufukta beliren Rus tehdidine karşı bir önlem almamıştır. Türkistan'ı uzun yıllar boyunca çözümleyen Ruslar, işgal dönemine gelindiğinde bölgeyi avucunun içi gibi bilir hale gelmiştir. Hangi ayda hangi derenin yanından hangi güzergâhtan gideceğine kadar, bölgeye giden elçiler ve seyyahlardan aldığı bilgileri kullanmıştır. Tezimizin ana konusunu oluşturan Nikolay Stremouhov'un da bir seyyah olarak işgal dönemi bölgeye gönderildiğini düşünürsek, ne kadar önemli olduğu bir kez daha gözler önüne serilmektedir.

⁶⁴ V.V Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Mera, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s. 310-312.

⁶⁵ P. P. Şubinskiy, "Buharskie Posoltva Pri Dvore Elaterini II.", *İstoriçeskiy Vestnik*, Febral 1987, s. 551-552.

3. STREMOUHOV'UN BUHARA NOTLARI

3.1. TRANSKRİPT

Buhara Gezisi

Günlükten Alıntılar

3.1.1. Bölüm I.

1873'ün sonunda, Buhara Emiri Seyid Muzafferüddin tarafından St. Petersburg'a bir elçilik heyeti gönderildi. Buna karşılık Rus İmparatoru tarafından Buhara Hanlığı'nın⁶⁶ Taşkent şehrine⁶⁷ Mayıs 1874 yılında bir elçilik heyeti yollandı. Rus İmparatorluğu'nun kutsal başkentine yapılan bu ziyaret, kültürümüze yabancı Buhara Hanlığı'nın elçilik heyeti üzerinde güçlü bir etki bıraktı. Kendi sözlerine göre Buharalılar, St. Petersburg'da hayal bile edemeyecekleri mucizevi şeyler görmüşlerdi. Avrupalıların düşüncesine göre bu gayet iyi bir şeydi. Çünkü şimdiye kadar Orta Asya'nın hiçbir sakini Müslüman dünyasından olmayan bir şeye hayranlık duymaya cesaret edemezdi. Müslümanlar bu durumlarda dışlanmaktan ve ağır cezalara çarptırılmaktan çok korkarlardı. Yaşananlar St. Petersburg'da takdirle karşılandı.

Rus İmparatoru'nun Taşkent'e gönderdiği elçilik heyeti Buhara emiri Seyid Muzafferüddin'e sayısız hediye taşıyordu. Bana ise bu elçilik heyetine Buhara'ya kadar eşlik etme talimatı verildi. Ayrıca Türkistan Genel Valisi ve Korgeneral Kolpakovskiy'in⁶⁸ selamlarını ve dostluk amacı güden iyi dileklerini Seyid Muzafferüddin'e iletmem söylendi. Bu durum Emir Muzafferüddin'in Rusya'ya gönderdiği ve Buhara'ya tekrar dönen elçilik heyetinin pek hoşuna gitmedi. Çünkü yanlarında bir kafir götürecek olmaları Emir Muzafferüddin'in tepkisini çekebilirdi. Abdulkadir Bey⁶⁹ onunla ilk görüşmemizde bana çok saygılı ve beni bunaltan bir nezaket gösterse de içindeki tedirginliği gizleyemedi. Efendisi Emir Muzafferüddin'in acımasızlığı ve bu olay karşısında ne tepki vereceğini bilmeyişi onu korkutuyordu.

⁶⁶ Bu dönemde Buhara Hanlığı değil de Buhara Emirliği olarak adlandırılıyordu. Çünkü Mangıtlarla beraber yönetimde bir değişiklik yaşanmış ve hanlıktan emirlik mansıbına dönüş sağlanmıştı. Soylarının Cengiz Han'a dayanmayışı sebebiyle kendilerine han değil de emir unvanını almışlardı. Ancak müellif eserinde Buhara Hanlığı şeklinde kullandığı için orijinaline sadık kalmak amacıyla biz de Buhara Hanlığı şeklinde kullandık. (Yazar dipnotu bundan sonra kısaltma olarak (y.d.) ifadesi kullanılacaktır.)

⁶⁷ Taşkent 1865 yılında Ruslar tarafından işgal edilmişti. Stramıkov...'un Taşkent için Buhara Hanlığı'nın şehri olarak adlandırmasını neye dayanarak yaptığı bilinmemektedir. Çünkü Taşkent Türkistan genel valiliğinin bu yıllarda başkentidir.

⁶⁸ Tam adı Gerasim Alekseyeviç Kolpakovskiy'dir. 1881-1882 yıllarında Türkistan Genel Valiliği yapmıştır.

⁶⁹ Emir Muzafferüddin'in gönderdiği elçilik heyetinin içinden birisi. (Müellif dipnotu bundan sonra kısaltma olarak (md.) ifadesi kullanılacaktır.)

Özellikle benim Buhara’da nasıl karşılanacağım ve Abdulkadir Bey’in St. Petersburg’da yapmış olduklarını bilmem ve bildiklerimi Emir Muzafferüddin’e söyleyebilecek olmam onu tedirgin ediyordu.

15 Mayıs’ta Rus İmparatoru tarafından gönderilen hediyeler ve bizim kendi eşyalarımızı bir arabaya⁷⁰ koyduk. Bu arabalar yoluna devam ederken ben ve arkadaşım Wilkins dinlenmek için Semerkant’a⁷¹ gittik. Burada dinlendikten sonra Buhara elçiliği ile beraber Timur’un başkentine⁷² doğru yola çıktık.

Taşkent’ten Semerkant’a sorunsuz bir şekilde vardık. Yolda Çinaz,⁷³ Cizzak⁷⁴ ve diğer Semerkant şehirlerini, Murza-Rabat bozkırlarını,⁷⁵ Timur kapılarını⁷⁶ ve bunun gibi birçok anlatamayacağım yerden geçtik. Tüm bu yerler uzun zamandır bilindiği için anlatmayı hikayeme doğrudan Semerkant’tan ayrılışımızla başlayacağım.

Abdulkadir Bey ile beraber yola koyulduk. İlk önce Emir’in huzuruna çıkmalıydım. Emir Muzafferüddin’in karşısına beraber çıkmak için Kitab şehrine gitmeye karar verdik. Bu doğrultuda önümüzde iki yol vardı. Bu yollardan birisi 72 verst⁷⁷ diğeri ise 110 verst uzunluğundaydı. Biz uzun olan yolu tercih etmek zorunda kaldık çünkü uzun olan yol yük arabalarına daha uygundu. (Diğer yol oldukça kayalık olduğu için tercih edemedik.)

At sırtında bu yolculuğa başlayacak olmak beni oldukça heyecanlandırıyordu. Kitaplardan ve hikayelerden bağımsız olarak Orta Asya’da yeni insanlar tanıyacak olmanın heyecanını yaşıyordum. Buharalılar ise sanki benim heyecanımı fark etmiş gibi bilerek oyalanıyorlardı. Sürekli boş törenlerde zaman geçiriyor ve yola çıkma hazırlıklarını erteliyorlardı.

Nihayet 20 Mayıs günü öğleden sonra saat 5’te Semerkant’tan ayrıldık. Kervanımız oldukça kalabalıktı ve farklı insanları bir arada bulunduruyordu. Kervanımızı şöyle bir sayarsak: Abdulkadir Bey (Toksaba)⁷⁸, bir elçi, iki sekreter, urak,⁷⁹ Mirza Vahab,

⁷⁰ Öküzlerin çektiği yük arabaları. (md.)

⁷¹ Seyyahın burada bahsettiği Semerkant 1868 yılında işgale uğrayan eski Semerkant’ın yanında Ruslar tarafından imar edilen Rus Semerkantı’dır.

⁷² Semerkant şehri Timur Devleti’nin başkentidir. Eski Semerkant olarak bilinmektedir.

⁷³ Özbekistan Cumhuriyeti’nin Taşkent ilinin Çinaz ilçesinden bahsediliyor.

⁷⁴ Özbekistan Cumhuriyeti’nin Semerkant’ı Fergana vadisine bağlayan önemli bir İpek Yolu kavşağıdır.

⁷⁵ Murza-Rabat veya Mirzarabat şeklinde anılan yer Fergana Vadisi’nin Güney Doğusunda yer alır.

⁷⁶ Günümüzde Nuratau Dağları’ndan Zereşan vadisine giden tek uygun geçiştir.

⁷⁷ Verst geleneksel Rus uzunluk birimidir. 1 verst 1.066 metreye eşit gelmektedir.

⁷⁸ Toksaba, Albaylığa eşit rütbe.

⁷⁹ Manevi görevli, din görevlisi.

Ziyanettin Mirahur,⁸⁰ Seyid Muzafferrüddin'in emiri ile görevlendirilen 30 Buhara dizgiti⁸¹ bulunuyordu. Buna ek olarak devlet memuru olan arkadaşım, devlet tarafından görevlendirilmiş olan Bay Wilkins, tercümanımız Bay Çapsev, tarafımdan davet edilen Tatar Molla Khairullah (Hayrullah) Yunusov, özel sekreterlerimiz, Buhara jigitleri,⁸² Tatar Kamaley, Taşkentli Seyid Ali usta ve bir Semerkant kurbaşı⁸³ yer alıyordu. Bu polisler bizlere Rus topraklarından çıkana kadar eşlik ettiler.

Avrupalı ve Asyalı kıyafetler giyen at üstündeki grubumuz sanki pitoresk bir tabloyu andırıyordu. Yaya olarak hareket ettiklerinde oldukça beceriksiz gibi gözükten Buharalılar at sırtında tamamen farklı bir görünüme sahipti. Ağır sarıklarına rağmen her biri uzun renkli cübbeler giyiyordu (neredeyse her birinde birkaç tane cübbe vardı), yüksek eyerlerinde son derece ustaca oturuyorlardı. (Yaşlı atlar oldukça renkli şallar ve turkuaz koşumlarla süslenmişti) En zor yollarda bile oldukça cesur bir şekilde dörtnala koşuyorlardı. Atlar çoğunlukla tempolu koşarlardı. (Aralarında Türkmen atları da vardı) Bu atlar kullanım rahatlıkları ve cesaretleri ile binicilerini de yormazlardı. Özellikle Abdulkadir Bey'in gezerken etrafına bu kadar hâkim olması beni oldukça şaşırttı. Yolculuk esnasında sürekli çelim⁸⁴ içtiler. Buharalılar çelim içerken zevk almamdan çok hoşnut oldular. Atın adımlarını hiç yavaşlatmadan yolculukta bana sürekli çelim teklif ettiler. Çelim genellikle kıdeme göre elden ele geçirdi. Tecrübelerime göre çelim içmek balgamı kırarak ağzı tazelemeye ve yorgunluğu almaya önemli ölçüde katkıda bulunuyordu. Buna kendimi ikna etmek zorundaydım. Namaz vakti gelince hemen namaz-cai⁸⁵ serilirdi. Susuzluk bize eziyet olmaya başladığında hemen bir dizgit tarafından bizlere tatlı su ve soğuk çay getirilirdi. Kurulan kamplarda desenli çadırlar hızlıca kurulur; barakalar hazırlanır; halı ve minderler serilir; sayısız ikramlar yapılırdı. Aynı zamanda yorulduğu halde ceza almaktan korkan hizmetçi, şımarık efendisi Abdulkadir Bey'in emir ve kaptislerini çekirdi. Ona üzülmemek elde değildi. (Abdulkadir Bey her zaman kıyafetini değiştirirdi ve yorulduğunda dizgitler ona masaj yapmak zorunda kalırdı)

⁸⁰ Mirahur atlarla ilgilenen, atların düzenini sağlayan kişidir. Farsça mîr ile âhûrun kelimelerinin birleşiminden gelir. Osmanlıda bu kişilere İmrahor adı verilir. Görevleri aynıdır.

⁸¹ Dzhigit devlet görevlilerine tahsis edilen Buhara atlarına verilen isimdir.

⁸² Jigitler gözü pek, korkusuz Buhara atlıları için kullanılan sözcüktür. Jigitler kervanı korumanın yanı sıra hızlı hareket ederek kervanın ihtiyaçlarını karşılarlar.

⁸³ Kurbaş polis memurudur.

⁸⁴ Çelim sigaradır. Çelimeciler sigara taşımakla ve servis etmekle görevli kişilerdir.

⁸⁵ Namaz-cai seccadedir.

Üç taş⁸⁶ yol gidip birkaç dağ ve dere geçtikten sonra büyüleyici bir tepelik alan üzerinde gece için çok güzel bir köye geldik. (Bu köy kışlak bir köydü genel olarak tahkim edilmemişti.) Sadagav köyünde durduk, geceyi Jam dağlarının eteklerinde geçirdik. Dağdan akan hızlı bir derenin kıyısında çadırlarımızı kurduk. Atlarımız demir kazıklara bağlıydı ancak bu onların sık sık kaçmasına ve uyuyan insanlar arasında büyük bir kargaşaya yol açmasına engel olamadı. Konaklarken bütün kervan yemek yedi. Gittikçe yaklaşıyorduk. Abdulkadir her durakta yaklaştığımızın haberini vermek için Emir'e atlılar gönderiyordu. İlk başlarda yolculuk sıkıcı ve yorucu görünüyordu fakat daha sonra bu hareketliliğe alıştık ve artık yorgunluk hissetmedik.

Ertesi gün (21 Mayıs) Taş vadisindeki kuvvetli sıcaklardan geçtikten sonra Rus topraklarında iyi ağırlandığımız Jam köyüne geldik. Burada yanımızdan Semerkant'a dönen kurbaşa veda ettik. Köyden çok uzakta olmayan küçük bir tepede eski Jam surlarının kalıntılarını gördük. Buradan ilerleyerek akşam saatlerine doğru Şehrisebz dağlarını geçtik. Zaten Buhara mülkü olan Kızıl-Kutan köyüne kadar iki taş daha ilerlemeyi başardık. Burada geceyi geçirmek için durduk. Çünkü gece karanlık ve dağlar yük arabaları için tehlikeliydi. Orada Buharalılar benim ve arkadaşlarımın ihtiyaçlarını karşıladılar. Az eğitilmiş bir ülkede hayal edilebilecek en büyük doğu konforunu yaşadılar. Her yeri yemeklerle doldurdular. Bu gece konaklamamız için haberci bize çadırını verdi.

Kızıl-Kutan'dan Ak-Bugay köyüne mesafe sadece dört taş olsa da yolculuk zorlu geçiyordu. Dağlar dik, yokuşlar uzun ve bu olumsuz durum oldukça zamanımızı alıyordu. Pitoresk bir görünüme sahip bu yolda büyük uçurumlar, dar geçitler, hızlı akan dereleri geçmek zorundaydık. En kötüsü ise sivri kayalarla dolu geniş alanları geçmekti. Tüm bu engelleri daracık yollarda yük arabaları ile geçmek oldukça zordu. Her virajda arabalar devrilme tehlikesi yaşıyordu. Her defasında arabaları ellerimizle destekleyerek çektik. Ancak dağdan aşağı böyle inebildik. Abdulkadir Bey taşıdığı emanetlere karşı oldukça titizdi ve bu dikkatimi çekmişti. Çeşitli köylerden geçerken heyetler sık sık Abdulkadir Bey'i tebrik için yanımıza geldiler. İtaatkâr bir tavırla onun yanına koşup ellerini öptüler. Bu tebrikler oldukça zamanımızı aldı. Ak-Bugay taraflarında ilerlerken Gul-Khame köyünün yakınlarında Kitab şehrinin beyinin en küçük oğlu Abdulgaffar-İpak tarafından karşılandık. (İpak bir rütbeydi saray halkından bazı kişilere verilirdi.

⁸⁶ Buharalılara ait uzunluk birimidir. Sekiz mile eşittir. Bu ölçü genellikle Emir'in seyahatleri sırasında yapılır. Dzigitler atından inerek 12.000 adım sayar ve dururlar. Bu bir taştır. Oraya büyük bir taş koyar sonra başka bir dzigit onun kaldığı yerden devam eder.

Birisi bana bu rütbenin Atalıktan sonra gelen rütbe olduğunu söylemişti.) Onun yanında Abdurrahman Bey Kurşi⁸⁷ vardı. Dostça el sıkıştıktan sonra bana ne kadar memnun olduğunu ve benimle tanıştığı için mutlu olduğunu söyledi. Buhara Hanlığı topraklarına güvenli bir şekilde geldiğim için beni tebrik etti. Buhara halkının Ruslara karşı beslediği dostane duyguları ifade etti. Bize Kitab şehrine kadar eşlik edecek ve misafirperverliğini gösterebilecek olmasından dolayı yaşadığı mutluluğu anlattı. Ben ise ona kendi adıma Buhara Hanlığı'nın kudretli dostu Rusya ile aralarındaki dostane ilişkileri her adımda gördüğümü ve Buhara topraklarına bu kadar elverişli koşullar altında girmekten mutlu olduğumu anlattım. Onunla tanışmaktan duyduğum mutluluktan ve bana yaptıkları davetten dolayı onur duyduğumdan bahsettim. Umarım tanışıklığımız bununla sınırlı kalmaz. Son olarak Emir Muzafferüddin'e kendimi tanıtacağım anı sabırsızlıkla beklediğimi ilettim. Bu genç beye hepsi çok zarif ve renkli kıyafetler giyen elliden fazla atlı eşlik ediyordu.

Özbeklerin Ak-Bugay köyüne yerleştik. Bu köy oldukça rahat ve güzeldi. Halılarla kaplı evler vardı. Oraya gittiğimiz gibi hizmetçi ordusu neredeyse elli tabaktan oluşan lüks bir dastarhan⁸⁸ hazırladı. Buhara mutfağının meyveleri, kurabiyeleri, tatlıları ve çeşitli ürünleri vardı. Kısa bir dinlenmenin ardından kalkmak için bir işaret verdim. (Buharalılar bana Kalyan-zade yani "büyük bir ileri gelenin oğlu" derlerdi. Bu yüzden bana en yüksek nişanı verdiler.)

22 Mayıs, bu ülkede yazın nadiren görülen bulutlu bir gündü. Tüm yolculuk boyunca bize işkence eden korkunç sıcaklığı yumuşatan kuvvetli bir rüzgâr esiyordu. Yine zorlu dağlardan geçmek zorunda kaldım. Makrit Dağı ve Yırtık Ağaç geçidinden geçerken oldukça yorulduk. Sadece dar vadilerde birkaç ağaç görünüyordu. Dağların yamaçlarında oldukça kötü ekilmiş tarlalar vardı. Yaklaşık üç taş gittikten sonra kendimizi iki yanı dağlarla çevrili uzun ve dar bir vadide bulunan Makrit köyünde bulduk. Özbeklerden oluşan insan topluluğu bizi bekliyordu. İkramlar çoktan hazırlanmıştı. Sıkıcı olmaları ve kötü tatlarına rağmen misafirperver ev sahiplerini rahatsız etmemek için onlara katılmak zorunda kaldık. Burada, Buhara halkının ne kadar düşük ahlaki değerlere sahip olduğunu gösteren melodramatik bir olay yaşandı. Yük arabalarımızı dağlara çekmek için bazen yardımcı olabilecek atlılara ihtiyaç olurdu ve bu atlılar yöre sakinlerinden gelirdi. Ancak bir Özbek bu beklenmedik görevi

⁸⁷ Kurşi bir rütbedir. Teğmen rütbesine eşittir.

⁸⁸ Dastarhan ikram demektir. Masa örtüsü anlamında da kullanılır.

reddetti. Böyle bir şey yapınca derhal onun cezalandırılmasına hükmettiler. Herkes yardım ederken Özbek'in oturduğunu gören Abdurrahman Kurşi Bey ona doğru koştu ve onu tekmelemeye başladı. Bu bir işaret olarak algılandı ve herkes ayağa kalkıp talihsiz adama saldırmaya başladı. Hatta az önce yanında olan dostları bile ona vurmaya başladı. Kötü bir şekilde dövülen Özbek dirseklerinden ağaca asıldı ve böyle çaresiz bir durumda çeyrek saat kadar kaldı. Ardından bir Özbek aksakal⁸⁹ ona yaklaştı ve onu çözmeye başladı. Çünkü ona daha farklı işkenceler de edeceklerdi. Fakat genç bunu bir fırsat olarak gördü ve aniden koşmaya başladı. Yüksek bir çitin üzerine atlayan genç aniden ortadan kayboldu. Onu kovalasalar bile yakalayamadılar. Onu ellerinden kaçıranların Bey'in öfkesine maruz kalmasını izlemek oldukça ilginçti.

Dağların arasında biraz daha yürüdükten sonra nihayet onlardan ayrıldık. Önümüzde muhteşem bir tablo belirdi: uzak bir alana yayılmış olan geniş Şehrisebz vadisi. “Yeşil şehir” adını gerçekten hak ediyordu. Tüm vadi, üzerinde şehirler, köyler, akarsular ve nehirler, yeşillikler (bahçeler ve tarlalar) ile kaplıydı. Uzakta ise Timur zamanlarından kalan bir eser olan Ak-Saray'ın kulesi yükseliyordu.

3.1.2. Bölüm II.

Akşam 2 taş daha gittikten sonra Kitab şehrinde 8 mil uzakta bulunan Ulus-Kışlak'a ulaştık. Burada bize özel olarak ayrılmış geniş bahçeli bir eve geldik. Bu büyük köyün halkı bizim gelişimize çok sevindi ve bize karşı nazik davrandı. Şehre ancak ertesi gün girebildik. Çünkü akşam vakti son namazdan sonra şehrin kapıları kapanıyordu, kimsenin girmesine ve çıkmasına izin verilmiyordu.

Yorgunluğumuza aldırmandan ve neredeyse bizi zorlayarak (başlangıçta reddettik ancak reddetmenin ev sahiplerini çok rahatsız edeceğini düşündüğümüz için kabul etmek zorunda kaldık) korkunç derecede bir dastarhan sundular. Yemekten sonra Buharalılar küçük bir kordon üzerinde açık havada yağlı mumların ışığında bir bazem⁹⁰ düzenlediler. Birden müzik sesi duyuldu, birkaç çocuk dans etmeye başladı. Şarkılar dutara⁹¹ eşliğinde söyleniyordu. Dinlenebilmek için mecburen bu eğlenceyi sonlandırmak zorunda kaldık.

23 Mayıs sabahı saat 6'da henüz giyinmemişken Abdulkadir Bey çıkageldi. Bizlere Emir Seyid Muzafferüddin tarafından Buhara'nın ileri gelenlerinden iki kişinin

⁸⁹ Aksakal, Usta-Fahri kişi anlamında kullanılıyor.

⁹⁰ Bazem, müzik ve dansla verilen eğlencedir.

⁹¹ Dutara, iki telli bir gitardır.

gönderildiğini ve onlarla tanışmam için hazırlanmam gerektiğini söyledi. Biz hazırlandıktan sonra Abdulkadir Bey bizleri törenlerde nasıl davranmamız gerektiği konusunda bilgilendirdi. Yerel gelenekleri ihlal etmememiz konusunda uyardı. İlgisi ve tavsiyeleri için ona teşekkür ettim. Lakin tavsiyelerine nadiren başvurdum. Çünkü Buhara gelenek ve göreneklerini iyi tanıyordum. Bu bilgilerim Buharalılar tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Emir'in gönderdiği bürokrat cübbesi giymiş Buhara ileri gelenleri yanımıza geldi. Celil Bey-Toksaba ve Irpazar-Udayçı⁹² beni Han adına selamladılar. Aynı şekilde onlara karşılık verdim. Abdulgaffar Bey-İnak'ın benimle görüşmek istediğini ve beni saraya davet ettiğini iletiler.

Büyük bir insan topluluğu ve kalabalık bir süvari alayı ile yola çıktık. Kurbaşlar ellerinde sopalar ile insanları dağıtıyordu. En önde Abdulkadir Bey ardından teğmenleri, sonra ben ve hizmetkarlarım, Kazaklar ve Buharalılar iki sıra halinde sarayın önüne doğru ilerledik. Sarayın önünde bizleri sarbazlar⁹³ ve topçular⁹⁴ karşıladı. Yolun her iki tarafında pankartlar vardı ve bu bir karşılama töreniydi. Saraya yaklaştıkça müzik sesi duyulmaya başladı. Kaledeki Rus nöbetçi oldukça yüksek sesle askerlere komut verdi. Selam verdikten sonra saraya alındık. Bizi karşılamaya Kitab şehrinin beyi gelmişti. Çok seçkin ve saygın bir adam olan bu yaşlı bey aynı zamanda büyük bir devlet adamıydı. Beni Emir Muzafferüddin adına oldukça samimi bir şekilde karşıladı. Bu olanların yanı sıra bana önemli Rus devlet adamlarından birinin oğlunu ağırlamaktan ne kadar memnun olduğunu söyledi. Rus Çarlığı ve Buhara Hanlığı arasında kurulan dostluk hakkında uzunca sohbet ettik. Ardından bana ve bana eşlik eden herkese devasa bir dastarhan sunuldu. Sonra bana koşum takımı üzerinde bir at, bornozlar ve kumaş parçaları hediye edildi. Kıdem sırasına göre istisnasız bütün herkese hediyeler verildi. Her fırsatta hediye verme geleneği Buhara Hanlığı'nda oldukça yaygındı. Bu hediyeleri reddetmek hakaret olarak kabul edilirdi.

Emir Muzafferüddin Kitab şehrine yaklaştığı için (bana söylenene göre beni tanımak için sabırsızlanıyordu) bize tahsis edilen sarayda kalamadık. Onun yerine müstakil bir eve götürüldük ve oraya yerleştik. Ben ve arkadaşlarım bir pamuk bahçesindeydik, Abdulkadir Bey ise yakınlarımızda başka bir çadırdıydı. (Aşırı sıcak nedeniyle geceyi çok küçük ve alçak odalarda değil çoğu zaman açık havada gölgelik alanlarda kurulan çadırlarda geçirdik) Burada bizim rahatımızı sağlamak için Abdurrahman Kurşi ve

⁹² Udayçı, mahkemelerde görevli hukuk adamlarına denir.

⁹³ Sarbaz kelimesi Buhara ordusundaki düzenli piyadeler için kullanılırdı. Yeşil üniforma giyerlerdi.

⁹⁴ Topçular Buhara ordusunda savaş makinelerini kullanır ve kırmızı üniforma giyerlerdi.

Abduzait Mirahur görevlendirilmişti. Abduzait Mirahur bize her zaman arkadaşça davranan bilgili, saygıdeğer yaşlı bir adamdı. Bizim her ihtiyacımızı karşılayıp bizi rahat ettirdiler.

Bize verilen ev kıyafetlerini giydik. Bu sabahlıklar Buharalıların oldukça hoşuna gitmişti. Hemen ardından erkek dansçılar geldi ve bazem başladı. Tek düşündükleri eğlenmek olan bu kişiler bizim nefes bile almamıza müsaade etmiyorlardı. Ancak Buhara eğlenceleri artık sıradan gelmeye başlamıştı. Çünkü sürekli eğlenceler yapılıyordu ve bu durum bizde doyunluk derecesine ulaşmıştı. Bu eğlenceler artık Demyanov'un kulağına⁹⁵ dönmüştü.

24 Mayıs sabahı, uzaktan askerî bir müzik ve sık sık top atışları duyuldu. Fakat bu müzikle beraber insan çılgınlıkları da kulağımıza geliyordu. (Kurbaşlar sopalarıyla yolu açıyor ve halkı uzaklaştırıyordu.) Bunun sebebi Buhara emirinin gönderdiği elçiydi. Kısa süre sonra bu elçi yanımıza geldi ve sağlığımızın nasıl olduğunu sordu. Bize Buhara emiri Muzafferüddin'in iyi dileklerini ilettiler. Elçi bize bunların yanı sıra Emir'in gelişimizden çok memnun olduğunu ve bizimle buluşmak için hızlıca Shaar şehrinden Kitab şehrine geldiğini söyledi. Elçiye majestelerinin bu davranışından çok mutlu olduğumu belirttim. Saygılarımı ve teşekkürlerimi iletmesin söyleyerek beni her gün majestelerinin sağlığı ve esenliği hakkında bilgilendirmesini rica ettim. Bu durum beni çok mutlu ettiği için içtenliklerimle teşekkürlerimi ilettiler.

Ben Kitab şehrinde iken burada General Abramov⁹⁶ da vardı. (Buharalılar onunla görüşmeme izin vermedi) Aynı zamanda Kabil hükümdarı olan Şir-Ali Han⁹⁷ da buraya bir elçi gönderdi.

Burada Buhara'nın Afganistan ve Rusya ile ilişkileri hakkında birkaç şey söylemenin gerekli olduğunu düşünüyorum.

⁹⁵ Demyanov'un kulağı bir deyimdir. Bir şeyi aşırı abartılı direktme karşındakinin isteklerine önem vermemek anlamına gelir. Rus edebiyatında aşırı misafirperver Demyan ve narin komşusu Fok arasında fabl olarak geçer. Bknz;

-Komşu, ışığım! Lütfen ye.

-Komşum, bıktım. Gerek yok.

-Bir tabak daha, lütfen...

⁹⁶ Tam adı Aleksander Konstantinoviç Abramov'dur. Novgorod eyaletinin soylularından olan Abramov Çarlık Rusya'nın önce Sibiry'a'daki faaliyetlerinde görev aldı ardından da Türkistan'da askerî faaliyetlerde bulundu. Çinaz bölgesinin alınmasıyla ve Taşkent'e yapılan taarruzda komutanlık etmesiyle tanınır.

⁹⁷ Şir-Ali Han 1825-1879 yılları arasında yaşamış Afganistan Emiridir. Reformist kişiliği ile tanınır.

Buhara Hanlığı'nın veya daha doğrusu Buhara emirinin Afganistan ve Rusya ile ilişkileri genellikle değişkendir. Bu durum tamamen hangi tarafın daha saldırgan olduğuna bağlıdır. Emir Muzafferüddin de bu duruma bağlı olarak hareket eder. Ona güvenmek çok büyük bir hatadır çünkü o her an sadık bir dosta veyahut yeminli bir düşmana dönüşmeye hazırdır. Bu sarsıntılar doğal olarak siyasetin kendisinden kaynaklanır. Gerçekten de Buhara'yı ziyaret eden biri Emir'in gücünün ve siyasetinin çok istikrarsız bir zeminde olduğunu kolayca anlayabilir. Seyid Muzaffer zalimliği ve kötü yönetimi sebebiyle tebaasının hoşgörüsü ve bağlılığına güvenemez, bu da onu korkutur; gücünün, servetinin ve hatta canının bile güvenliğinden emin olamaz. Tebaası, kendilerini ezen bu despot yönetime kayıtsız şekilde bağlı kaldığı sürece Emir Muzaffer'in egemenliği devam edecektir ancak korku kalkarsa Emir'in egemenliği de biter. Ülkesinde bile güvende olmayan Emir, komşularının desteğine de güvenemez. Bu nedenle her zaman entrika, hile ve kurnazlığa başvurarak, etrafını saran engeller ve tehlikeler arasında manevra yapmak zorundadır. Zira kim daha güçlü olursa halk onun yanındadır ve halkı yanına alan kazanır.

Afganların bize karşı düşman tutumu ve hoşnutsuzluğu uzun zamandır bilinen bir gerçektir. Muhtemelen İngilizler tarafından kışkırtılan Afganlar, Buhara emirini bize karşı kışkırtmaya ve onu düşmanca eylemlere teşvik etmeye çalışıyorlar. Afganlar ısrarcı taleplerini tehditkâr söylemleri ile desteklerler; Rus silahlarını henüz tatmamış olduklarından askerlerinin cesaretlerine güveniyorlar. Buhara emiri Muzafferüddin'i eğer Afganlardan yana olmazsa sınırlarını işgal etmekle korkutuyorlardı. Buhara Hanlığı topraklarındayken yanımdaki Molla Yunusov'u Buharalı sanarak ona "Birliklerimiz Rusları her zaman yenecektir" dediler. Böylece amaçlarını ve Ruslara düşmanlıklarını açıkça belli ettiler. Tehditlerden korkan Emir Muzafferüddin Afganların isteklerine boyun eğmeye ve kendisini Rusya'nın düşmana ilan etmeye istekliydi. Afganlar Kont Perovskiy'in Hive seferini⁹⁸ örnek göstererek Emir Muzafferüddin'den bazı istekler istediler. Bizler Hive seferini gerçekleştirirken Afganlar Emir Muzafferüddin'den bize gönderdiği yiyecekleri, gerekli araç gereçleri kesmesini talep ettiler. Buna ek olarak Afganlar Semerkant'a saldırmayı düşünerek Emir Muzafferüddin'in topraklarından geçiş için izin istediler. Ancak bu olay üzerine

⁹⁸ Kont Perovskiy 1839-1840 yılları arasında Hive üzerine sefer yapan Rus komutandır. Bu sefer hava şartları ve yaşanan olumsuzluklardan dolayı istenen neticeye ulaşamamış ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Detay için ayrıca Bkz: Murat Özkan, "İklimle Savaş; Perovskiy'in Hive Seferi (1839-1840)", s. 255-269.

Buhara’da yaşayan Tatar Karataev⁹⁹ ve Buharalı büyük tüccarlar Emir Muzafferüddin’e yalvararak bu tür eylemlerin daha büyük sonuçlar doğurabileceğini ve bütün ülkenin işgal edilebileceğini söylediler. Bu söylemler Emir Muzafferüddin’i kendine getirdi ve Afganlar hiçbir şey elde edemediğinden ülkelerine döndü.

Afgan elçileri her yıl Buhara Hanlığı topraklarına yeni tekliflerle ve aynı zamanda yeni tehditlerle geliyordu. Emir Muzafferüddin’e tüm gezilerinde eşlik eden bir Afgan elçi olduğunu öğrendim. Ama bu sefer Afganlar o kadar da şanslı değildi. Afganlar tekrar Buhara Hanlığı topraklarını kullanmak için Emir Muzafferüddin’den izin istediler. Bunun yanı sıra Emir Muzafferüddin’den benim için düzenlediği görkemli davetlere son vermesini istediler. Fakat bu planlarında başarısız oldular çünkü Emir Muzafferüddin Beyaz Çar’ın kendisine bahsettiği onurdan çok memnundu. Buna karşılık kendisini Rusya’nın dostu ilan etmek istiyordu. Sonuç olarak Afganlar çok soğuk karşılandı; düzenlenecek törenlerde seyirci olarak kalmalarına bile izin verilmedi. Onlara karşı sunulan hizmet ve hediyeler çok azdı. Şehirlerde seyahat etmeleri yasaklandı ve onların tüm hareketlerinin kontrol altında tutulabilmesi için bir casus birliği görevlendirildi.

Görünüşe göre Buhara Emiri Seyid Muzafferüddin’in aklı başına geldi ve Rusya’nın dostluğuna sahip olmanın onun için ne kadar avantajlı ve yararlı olduğunu fark etti. Bu dostlukla birlikte Emir Muzafferüddin konumunu güçlendirebilirdi. Bunu bilen Muzafferüddin bize karşı olan dostane tutumunu ve sadakatini kanıtlamaya çalışıyordu. Niyetinin samimi olup olmadığına ve bu politikasına sadık kalıp kalmayacağına inanmak zordu.

Emir Muzafferüddin’in doğru yolu görmesinde en etkili kişilerin Kuşbeyi ve Karataev olduğunu söyleyebilirim. Buhara halkının çoğu bizlere karşı dost canlıydı. Hatta birçok Buharalı devlet adamı bizlere olan sempatilerini gizlemiyordu; bunu bizzat kendi gözlerimle gördüm ve ikna oldum. Kermine şehrinin asker şefi olan Kara İshak Bey bana eşlik ederken açık bir şekilde şöyle dedi: “Buhara, bağımsız bir devlet olarak uzun süre yaşayamaz. Kesinlikle er ya da geç Rusya’ya katılacaktır”. Aynı şekilde bu durumun herkes için en iyisi olacağını ve Buharalıların bundan mutlu olacağını ilave

⁹⁹ Tam adı A. S. Tatarinov olan Rus vatandaşıdır. Buhara’da yaşadığı 7 aylık esaret sürecinde etkili olmuştur. Kendisi yaşadıkları ve gözlemlerini Buhara’da 7 aylık esaret kitabında neşretmiştir. Ayrıca Bkz. A. S. Tatarinov, *Semimesyaçnyy Plen v Buharii*, Tip M. O. Bolfa, St. Petersburg 1867.

etti. Rusya'nın hayırsever ve korumacı tutumu altında Buharalıların nihayet mutlu günler göreceğini belirtti. Bu düşünceyi başka birçok kişiden de duydum.

Şimdi kendi hikayeme döneceğim. Sonunda, Abdulkadir Bey ortaya çıktı ve Emir Muzafferüddin'e selam vermek için yere kapandı. Oldukça neşeli, mutlu ve memnun görünüyordu. Korkusu ve tedirginliği dağılmıştı. Emir Muzafferüddin ona oldukça hoş davranıyordu. Beyaz Çar tarafından kendisine gönderilen hediyeleri görünce çok memnun oldu.

O günden itibaren Buhara halkı teker teker yanımıza gelmeye başladı. Öyle ki neredeyse her dakika yanımıza biri oturuyordu. Gelenlerin birçoğu meraklarından dolayı kısmen hakkımızda bir şeyler öğrenme arzusundaydı. Özellikle görevi bizi gözetlemek ve hakkımızda rapor tutmak olan Abdulkadir Bey'in ikinci sekreteri Mirza Vahap her sözümlü ve hareketimizi yazıyordu. Bu raporları önce Abdulkadir Bey'e ardından Emir Muzafferüddin'e sundu.

Akşam olduğunda bize özel fakat oldukça garip bir onur yemeği tertip edildi. Sarayın erkek dansçıları, ana maskarabaz¹⁰⁰, Hoca Cevaçi¹⁰¹ ve müzisyenler burada bize gösteri sundu. Buhara Hanlığı'na gelirken yanımızda getirdiğimiz Çin fenerleri Buharalıları oldukça sevindirdi.

Ne yazık ki yola çıktığımızdan beri durduğumuz her şehirde ve köyde özellikle akşamları dansçılar, müzisyenler, maskarabazlar, nayranbazlar¹⁰² gösteriler yaparak bizi eğlendiriyordu. Yapılan danslar çok çeşitli değildi. Bu danslar ya romantik bir şekilde ya da hızlı figürlerle bize sunuluyordu. Dansçılar bazen kadın kılığına giriyorlardı ve bu işte oldukça başarılıydılar. Maskarabazlar komik gösteriler sunarlardı fakat sunduğu gösterilerin geneli ya cinsellik içeriyordu ya da müstehcendi. Müzisyenler yüksek bir şekilde türküler söylerdi ve söylenen bazı türküler oldukça melodikti. Buhara'da yapılan böyle eğlencelerde genellikle enstrüman olarak dutara, sitara¹⁰³, flüt, keman ve davul kullanılırdı. Bu eğlenceye katılan halkın başında kurbaşlar vardı. Kurbaşlar onları belirli bir mesafede tutuyor ve itaatsizlik edenlerin başlarına sopalarla acımasızca vuruyordu. Kısa sürede bıktırıcı ve tiksindiren bu eğlencenin bitmesi için yaptıklarım sonuç vermedi ve uğraşlarım boşa gitti. Bu eğlencelere tahammül ettim. Haliya uzanıp bana

¹⁰⁰ Maskarabaz soytanı anlamına gelir. Şaka temelli oyunlar yapar.

¹⁰¹ Cevaçi askerî bir rütbedir. Bu rütbeye sahip kişinin görevi saray ve çevresinde olan dedikoduları Emir Muzafferüddin'e bildirmektir.

¹⁰² Nayranbaz genel olarak sihir ve büyü ile gösteri yapan kişi için kullanılırdı.

¹⁰³ Sitara üç telli gitardır.

uzatılan bardakta ne varsa içmek zorunda kaldım. Bunu yapmalıydım çünkü gerçekleştirdiğim her eylem Emir Muzafferüddin'e iletiliyordu. Bunları reddetmenin son derece sakıncalı bir davranış olacağını biliyordum. Emir Muzafferüddin'i hoşnut kılmak ve misafirperverliğine teşekkür etmek için bunlara katlanmak zorundaydık. Bu duruma ek olarak her gün düzenlenen askerî müziklerin gürültüsünden kulaklarımız ağrıyordu. Sadece yatsı namazı vaktinde susturulan bu müziklerin yapılış amacı Emir Muzafferüddin'e bir gösteri sunmaktı.

3.1.3. Bölüm III.

25 Mayıs'ta Emir Muzafferüddin'in karşısına çıkmak için üniformalarımızı giydik. Abdulkadir Bey Semerkant'tan beri General Kolpakovskiy'in bana verdiği mektubu ele geçirmeye çalışıyordu. Ama her defasında onun bu isteğini reddediyordum. Çünkü bu mektubu Emir'e doğrudan vermek benim için iyi sonuçlar doğurabilirdi. Saraya gitmeden önce son defa şansını deneyerek mektubu benden istedi. Ben ise mektubu emire doğrudan kendimin teslim edeceğimi ilettim. O, bana Buhara Hanlığı'nın geleneklerinde Buhara hükümdarına bir aracı vasıtasıyla mektup ve para göndermenin bir adet olduğunu söyledi. Eğer reddedersen bu geleneğe karşı gelmiş olacağımı ekledi. Çok önemli olmayan bu konuda ısrar etmenin yersiz olduğunu düşünerek ona bir çözüm önerisi sundum. O da bu önerimi kabul etti. Öneriye göre ben Emir Muzafferüddin'in huzuruna çıktığımda mektubu kendisine verecekti. O ise Emir'e mektubu okuyacaktı. Abdulkadir Bey'in bu ısrarının altında muhtemelen kendi hükümdarına bizzat hizmet etmek isteği yatıyordu.

Saraya geçişimiz şehre girerken olduğu gibi törenlerle gerçekleşti. Sarayın girişi saray ahalisi ve çeşitli bürokratlarla doluydu. Herkes korkuyla parmak ucunda yürüyor ve fısıltıyla konuşuyordu. Biz sarayın girişinde beklerken müzakereler sürüyor; Abdulkadir Bey sürekli Emir Muzafferüddin'in yanına gidip geliyordu. Nihayetinde majestelerinin bizi görmek istediği söylendi. Emir Muzafferüddin'in odasına götürmek için iki kişi benim kollarıma girdi. Kendim gidebileceğimi söyleyerek onları reddettim. Bazı kişiler sanki beni destekliyormuş gibi töreni izliyordu. Arkadaşlarım Wilkins ve Çapsev de bana katıldı ve Abdulkadir Bey bizimle beraber yürümeye başladı.

Emir Muzafferüddin bizleri çok yüksek bir odada karşıladı. Ahşap tavanları çeşitli alacalı desenlerle boyanmıştı. Duvarlar oldukça zarif motiflerle kaplanmış; çeşit çeşit boyut ve ebatlarda oyularak işlenmiş kapısız dolaplar vardı. Ama bu odanın en iyi

dekorasyonu bence zemini tamamen kaplayan mükemmel halılardı. Emir ise bizlere oldukça uzakta yer alan ve zar zor görünen merdivenlerin ucunda bulunan tahtında oturuyordu. Abdulkadir Bey bize eğilmemizi fısıldadı. Abdulkadir Bey ve Udayçı ellerini midelerine bastırarak sık sık eğilmeye ve yere çöelmeye başladı. Onların eğilmelerini anlatacak kelimeyi bulmak gerçekten çok zordu. Çünkü onlar bir yay gibi bükülmüşlerdi. Ardından Abdulkadir Bey bizlere ileri doğru gelmemizi söyledi. Emir Muzafferüddin'e doğru ilerlerken biraz yürüyüp eğildik. Sonrasında biraz daha yürüyüp tekrar selam verdik. Emir Muzafferüddin'in karşısına geldik ve o, bizi kıdem sırasına göre selamladı. Muzafferüddin eliyle işaret vererek bizim oturmamız için işaret verdi. Etrafımızda oturacak tek bir koltuk bile yoktu. Bu yüzden biz halıya oturmak zorunda kaldık. Buhara usulünce bacaklarımızı altımıza koyarak oturduk. Oturduğumuz ilk birkaç dakikada sessizlik hâkimdi ve bunu fırsat bilerek ben Orta Asya'da İslam'ın başı olan Buhara hükümdarını detaylı bir şekilde inceledim. Emir Muzafferüddin kısa boylu, aşırı şişman hiçbir ihtişam belirtisi olmayan birisiydi. İpek bir sabahlık giymiş ipek yastıkların üzerinde oturuyordu. Siyaha boyanmış saçlarına, sakallarına, kaşlarına, boyalı gözlerine ve yanaklarına rağmen ondaki her şey gücünü şehvetle tüketmiş bir adamı ortaya koyuyordu. Belki bir zamanlar çok yakışıklıydı. Fakat şu an çok tatsız bir görünümü vardı. Yavaş ve çok kısık bir sesle (şişmanlıktan boğuluyor gibiydi) bana güvende olduğumu ilettili. Ayrıca gidene kadar kendimi evimde hissetmemi, istediğim yere gidebileceğimi ve nereyi istersem görebileceğimi söyledi. Ardından benden Beyaz Çar'ın, Rusya'nın ve Türkistan Genel Valisi Kolpakovskiy'in ve genel olarak tüm Rus ileri gelenlerinin sağlığı ve esenliği hakkında bilgi istedi. Bu soruya yaklaşık olarak şu cevabı verdim: "Saygı değer yüce Emir! Bölge şefi General Kolpakovskiy, İmparatorumuz tarafından elçiliğimize gösterilen ihtimamdan dolayı size en içten tebriklerini ve tüm esenliklerini ilettili. Ayrıca size karşı sahip olduğu dostluk ve sevgilerini belirtmemi emretti. Buna kendi dileklerimi ve tebriklerimi de eklemeye cesaret ediyorum. Bana verilen görevden oldukça memnunum çünkü bu benim için onurdur. Buhara'nın mülklerine ve topraklarına girdiğimden beri mutluluk ve sevinç beni terk etmedi. Her yerde sıcak bir karşılama gördüm ve Buhara ile Rusya arasındaki birlik ve dostluğun gücünü fark ettilim. Her iyi niyetli insan bu durumun devam etmesi için Tanrı'ya dua etmelidir. Misafirperverliğiniz ve tebaanız tarafından bana sunulan dostluk için teşekkür ederim. Ayrıca Buhara'da kaldığım süreyi adeta bir tatile dönüştüren Kitap şehri beyine ve oğluna minnettar olduğumu söylemeyi bir görev olarak görüyorum. Tüm burada yaşadıklarımı beni gönderen St. Petersburg'daki

üstlerime posta ile bildirmek benim için paha biçilmez bir görev. Muhtemelen bu haberler herkesi memnun kılacak ve iki komşu devlet arasındaki dostane ilişkileri güçlendirmeye devam edecektir.”

Emir Muzafferüddin konuşmamı oldukça beğendi. Benim konuşmam ona güven vermişti. Bana teşekkür ederek Rusya için beslediği dostluk konusunda bilgilendirdi. Daha sonrasında ise arkadaşım Bay Wilkins konuştu. Bu durum Emir Muzafferüddin’i oldukça şaşırttı. Çünkü Buhara’da gençlerin yaşlılardan izin almadan onun yanında konuşması alışılmış bir durum değildi. Arkadaşım Wilkins Buhara’da üretilen ipek böcekçiliğini araştırmak için yardım istedi ve bunun için de gerekli olan izni aldı. (Dostum Wilkins Devlet Mülkiye Bakanlığı’nın Türkistan bölgesinden düzgün ipek böcekçiliğini yaymak ve yetiştirmek için Taşkent’te kurulan ipekçilik okulunda görevlidir).

Emir Muzafferüddin görüşmeyi sonlandırmak için işaret verdiğinde sanki topraktan çıkmış gibi birden karşımızda Abdulkadir Bey bitiverdi. Ona General Kolpakovsiy’in mektubunu verdim. Selamlaştıktan sonra Emir Muzafferüddin’in huzurundan geri çekildik. Hemen saray halkı tarafından kuşatıldık ve zarif bir karşılamanın yanı sıra tebrik yağmuruna tutulduk.

Tüm dizgitlerim ve hizmetçilerim de Emir Muzafferüddin’e selam vermeye geldi. Fakat aramızdaki en önemli fark onların oldukça bu selamı oldukça uzaktan vermesiydi. Çünkü onların Emir’e daha fazla yakınlaşmasına izin verilmedi. Onlar hep bir ağızdan “Allah Emir’i kudretli ve muzaffer kılsın!” diyorlardı. Ancak bu cümlede bir komiklik vardı: muzaffer yenilmiş demektir. Arapçayı iyi bilmeyen Buharalılar kelimenin galip anlamına geldiğini sanıyorlardı.

Sonra hepimiz cübbeler ve ipek kumaşlardan yapılmış elbiseler giydik. Ben ve arkadaşlarıma turkuaz koşumlu takımları olan atlar getirildi. Bana iki at, Emir Muzafferüddin’e ait bir kaftan ve kemer hediye edildi. Daha önce Buhara’ya gelen tüm Rusların yaptığı bir yanlış benim de yapmamı isteyerek sabahlık giyip şehri dolaşmamı rica ettiler. (Buharalılar için sabahlık üniforma anlamına gelir) Ben bu isteklerini kararlılıkla reddettim ve kendi üniformamdan başka üniforma giyemeyeceğimi onlara açıkladım. Ama onları kırmamak için ısrarlarına daha fazla dayanamayarak verilen üniformayı giydim ve avluda biraz dolaşarak hemen çıkarttım. Yoldaşlarım da benim yaptığının aynısını yaptı.

Bize tahsis edilen eve gittiğimizde koca bir mahrem¹⁰⁴ filosu bizleri bekliyordu. Bizlere sadece Emir Muzafferüddin'in mutfağına ait dastarhanlardan getirdiler. Bu onlar tarafından misafirlere sunulacak en büyük onurdu.

O günden sonra Abdulkadir Bey, Emir Muzafferüddin'i günde birkaç kez ziyaret etmeye başladı. Öğrendiğime göre o, efendisinin gözüne girmeyi başarmıştı. Bu durum onun her konuda büyük nüfuz kazanmasına yol açtı. Devleti yönetirken Emir Muzafferüddin'in yanında bulundurabileceği en güvenilir kişi olarak kendisini kabul ettirmişti. Bu durumun sürekli hale gelebilmesi için de duyduğum kadarıyla Emir Muzafferüddin'e nüfuz etmeye çalışan kişileri ortadan kaldırıyor. Çünkü o, Emir'in yanındaki tek kişi olmayı amaçlıyordu.

Her gün birbirine benzer eğlenceler ve özel bir farklılığı olmayan şeyler hakkında ayrıntılı bilgi vermeyeceğim. Tekrardan kaçınmak için hayatımızın monotonluğunu bozan vakalardan bahsedeceğim.

Yanımıza her gün farklı farklı ve şüphe uyandıran kişiler geliyordu. Sonradan bunların casus olduğu ortaya çıktı. Ama ben her zaman tetikteydim. Bu yüzden onların benden bir şey öğrenmeleri imkansızdı.

26 Mayıs sabahı korkunç bir gürültüyle uyandık. Bu askeri müzik eşliğinde evimizin önünden geçen Sarbaz alaylarının sesiydi. Birlikler (yaklaşık iki bin kişi) yanımızdan geçerek Emir Muzafferüddin'e bağlılık bildirmeye gidiyordu. Burada Buhara Sarbazlarını detaylı olarak inceleme fırsatı buldum. (Onlardan daha sonra bahsedeceğim) O gün arkadaşım Bay Wilkins ipek üretimini ve ipek böceklerini gözlemlemeye gitti. Ben, kossaklar¹⁰⁵ ve iki kurbaş eşliğinde şehri teftişe gittim. Kitab şehrini köşelerinde çok sayıda kuleler bulunan geniş duvarlar çevreler. Kentin merkezindeki bir başka duvar ise hükümdarın sarayını kuşatır. Şehir büyük değildi ve neredeyse hiç tarihi esere sahip değildi. Şehrin ortasında küçük bir pazar vardı. Şehrin önündeki vadi çok sayıda köy, bahçe ve tarlaya sahipti. Bu tarlaların çoğunluğunda pirinç yetiştirilirdi. Bu vadinin bir tarafında Ak Derya diğer tarafında ise Kitab Derya vardı. Yürüyüşüm esnasında çok içler acısı bir görünüme sahip Buhara kampını ziyaret etme fırsatı yakaladım. Buradaki askerler beni içtenlikle selamladı. Bana eşlik eden

¹⁰⁴ Mahrem hizmet etmekle görevli hizmetlidir. Mahrem başı, baş hizmetçi manasına gelmektedir.

¹⁰⁵ Kossaklar, Rus tarihinde daha çok kırsalda yaşayan ve Rus ordusunda önemli bir mevkiye sahip olmuş Slav soylu bir topluluktur. Savaşçılıkları ve zalimlikleri ile nam salmışlardır.

kurbaşlara beni yakından takip etme talimatı verilmiş olmasına rağmen onlar sorularımı nazikçe cevapladı.

28 Mayıs günü bütün Buharalılar ne zaman gideceğimi sormaya başlamıştı. Bu soruyu neredeyse gideceğim son ana kadar sormaya devam ettiler ve benden her seferinde aynı cevabı aldılar: “Majesteleri ne zaman isterse.” Bütün bunlar Emir Muzafferüddin ile görüşme fırsatını elimizden almak isteyen Abdulkadir Bey’in işiydi. Bizi mümkün olan en kısa sürede en uzağa göndermeye çalışıyordu. Bu zeki Buharalı aynı zamanda bize en küçük arzularımızı yerine getirmek için hazır olduğunu ve tüm vaktini bize ayıracağını söylüyordu.

Buhara’da her iş yavaş yavaş, uzun müzakerelerden sonra hilelerle yapılırdı. Herkes birbirinden bir şeyler saklıyor; korkuyor ve birbirlerini gözetliyordu. Bu nedenle bu mücadeleyi ancak entrika çevirmeyi bilenler kazanıyordu. Emir Muzafferüddin daima onlara inanıyor ve onları himaye ediyordu. Gerçekten iyi olan insanlar gölgelerin ardında kalarak gizli şan ve saygının tadını çıkarıyordu. Bu entrikalardan bihaber kimseler ise bazı iftiraların kurbanı olarak yok olup gidiyordu.

30 Mayıs’ta ezançı’nin¹⁰⁶ kulakları delen uyumsuz sesi şehrin her yerinde yankılandı. Cuma namazı için müminler toplandı. Cuma namazı her cuma yapılırdı. (Bana söylenene göre bu ritüel Muhammed’in Medine’ye girişinin anısına yapılıyordu.) Büyük bir insan topluluğu ve askerî birliklerin önünde Emir Muzafferüddin dua etti. Ardından çok tuhaf ve komik bir gösteri gibi tüm askerî alaylar Emir Muzafferüddin’i selamlamaya başladı. Bu selamlamada hiçbir düzen yoktu askerler sıraya bile giremiyordu. Her biri silahını kendi istediği gibi tutuyordu. Bu adamlar askerden çok kalabalık bir soytarı grubuna benziyordu. Buhara ordusuna ve silahlarına bakıldığında Emir Muzafferüddin’e orduyu dağıtıp sadece iki veya üç tabur bırakmasını söyleyen Karataev’in ne kadar haklı olduğu anlaşılıyordu. Çünkü Buhara ordusunun herhangi bir faydası yoktu. Aksine sadece büyük maddi külfet oluşturuyordu. Bu sözler kesinlikle doğrudu. Çünkü askerlerin disiplinsizlikleri bir yana, onlar bir askerden beklenen niteliklerden hiçbirine sahip değildi. Bu askerlerin maaşları için halka ağır vergiler yüklenmişti. Buhara ordusu düzenli bir süvari birliğine sahip değildi. Süvari birlikleri ancak savaş zamanı toplanırdı. Düzenli topçu birlikleri vardı. Lakin bu topçu birliklerinin herhangi bir yararı görülmediği için bu birlik kaldırılmak üzereydi. Bu sebeple var olan toplar eritilerek madeni paraya dönüştürülüyordu. Bu yüzden

¹⁰⁶ Ezançı Müslümanları namaza çağıran din görevlilerine verilen isimdir. Onlara Müezzın de denir.

Buhara'da düzgün ve iyi bir silah bulmak gerçekten zor bir işti. Buhara'nın düzenli ordusunun neredeyse hepsi Pers kölelerden oluşan Sarbaz piyadelerinden ibaretti. Rütbesiz askerler kırmızı ve mavi ceketli; Subaylar ise kaftanlı ve cübbeliydi. Birliklerin kullandığı silahlar ise birbirinden bağımsızdı. Ayrıca bu silahlar olabilecek en sefil durumdaydı. Tetiksiz vurmalı tüfekler ve ilk atışta bozulacak diğer silahlar gerçekten çok kötü gözüküyordu.

Eğer Buhara ordusunda bir miktar düzen, disiplin ve askerî kural varsa Buhara ordusunda yer alanlar biraz askere benziyorsa tüm bunlar Sibir kossaklarından Aleksey Yakovlev sayesindeydi. Buhara'da esir düşen bu kossak hapis hayatından kurtulmak için her şeyi denemişti. Emir Muzafferüddin'e kaçmaya niyetinin olmadığını ve özgürlüğü karşılığında Buhara ordusunu eğitebileceğini söyledi. Emir Muzafferüddin onun bu teklifini kabul etti ve ona Osman Bey adını verdi. Çok geçmeden samimiyetine güvenen Emir Muzafferüddin ona ordunun komutasını teslim etti. Bunun yanı sıra Bey rütbesiyle taltif edildi. Osman Bey hemen askerî reformlar yapmaya başladı. Buharalılara iyi barut yapmayı, kötü de olsa savaş topları dökmeyi ve silahları tamir etmeyi öğretti. Ayrıca bir askerî birlikte tek çeşit üniforma giymenin öneminden bahsetti. Rus savaş stratejileri ve alay müzikleri hakkında dersler verdi. Tüm bu yaptıklarına rağmen Osman Bey'in sonu korkunç oldu. Kendisini kıskanan ve ona entrika düzenleyenlerin sayısı bir hayli artmıştı. Bunlar Emir Muzafferüddin'e karşı düzenlenecek darbe planının yer aldığı sahte bir belgeye onun mührünü bastılar. Emir Muzafferüddin de bahsi geçen sahte belgeye inanarak Osman Bey'i boğdurttu.

Buhara ordusu savaşlarda çok tehlike arz etmiyordu. Savaşa girildiğinde daha düşman yaklaşmadan düşmanı korkutmak amacıyla tüm mermiler ateşlenirdi. (Genelde her askere 30 fişek verilirdi) Böylece düşman yaklaştığında düşmana sıkılacak mermi kalmazdı. Bu hamlede başarı elde edilemezse hemen herkes arkasını döner ve savaş alanından kaçırdı. Sadece paralı asker olan Afganlar ölene kadar savaşır ve bu durumu kendileri için bir onur olarak görürlerdi. Dağılan orduyu toplamak için orijinal bir yöntem kullanılırdı. Toplanma yerine koşan askerlere mükafat olarak bir cübbe verirdi. Aksi halde kaçanların korkup gelmeyeceği düşünülürdü. Yaralanan askerler ise hiçbir övgüye mazhar olmaz veya cübbe alamazdı. Hatta onlar yaralandıkları için suçlanırlardı. Yenilgi durumunda ordunun başındaki kişi yargılanmadan ihanetten suçlanarak idam edilirdi.

3.1.4. Bölüm IV.

Artık burada beklemekten oldukça sıkılmıştık. (Herkes ne zaman ayrılacağımızla ilgili merak içindeydi) 2 Haziran'da Abdulkadir Bey'den beklediğimiz haber geldi. Bize bir buçuk saat içinde Kitab şehrinde ayrılabilceğimizi söyledi. Bu haberi duyduğuma gerçekten çok memnun olmuşum. Emir Muzafferüddin'in Shaar şehrine gideceğini öğrendim. Bu benim yolculukta onunla beraber gidebileceğim anlamına geliyordu. Hızlıca yola çıkmak için hazırlıklara başladık. Kitab şehrinde ayrılırken yanımızda bulunan herkese cübbeler ve hediyeler verildi.

Şehrisebz vadisinde iki şehir arasındaki mesafe bir taştan biraz fazlaydı. Yol iyi işlenmiş arazilerden oluşuyordu ve yol boyunca pek çok köy vardı. Yolda Shaar şehrinin beyinin yeğeni olan Sattar Kulu Mirahur, polis şefi, Murat Han Cevachi, Yasaul-Başı¹⁰⁷ ile karşılaştık. Onlarla gayet nazik bir şekilde selamlaştık. Şehir kapılarına doğru yürüdük. Kapıda bizi muhafızlar karşıladı. Kaleyi çevreleyen büyük meydana geldiğimizde bizlere adeta hayvanmışız gibi bakan kalabalık insan topluluğu ile karşılaştık. Kalenin girişinde sancak taşıyan sarbazlar ve iki sıra halinde bizi bekleyen topçular tarafından karşılandık. Bizi askerî bir müzik eşliğinde selamladılar. Sarayın kapısının başında bizi Devlet Bey ve Emir Muzafferüddin'in 80 yaşındaki akrabası Abdülkerim Divan-Bey¹⁰⁸ karşıladı. Ak-Saray'ın¹⁰⁹ büyük salonlarına götürüldük. Yaşlı adam beni oldukça tuhaf bir konuşmayla karşıladı. Her zamanki selamlaşmadan sonra bana: "Soylular birbirini kolayca anlar ve her zaman birbirine sempati duyarlar. Bu nedenle en yüksek Buhara devlet adamı olarak ben ünlü bir Rus vezirinin oğluyla tanışıp arkadaş olduğum için kendimi şanslı hissediyorum" dedi. Yaşlı adamın bu konuşmasıyla nasıl birisi olduğunu anlamıştım. Ona daha önce kendisinin asaletini duyduğumu, bu büyük devlet adamını görebilmek için sabırsızlandığımı ve şimdi kendimi ona tanıttığım için kalbimin büyük bir mutluluk ve dinginlikle dolduğunu söyledim. Bey, iltifatımı beğendi ve misafirperverliğini kanıtlamak için Kitab şehrinin beyinin bana verdiği hediye ve ikramların iki katına çıkarılmasını istedi.

Shaar şehrinde bir ev tamamen bizim için tahsis edilmişti. Burada Kitab şehrinin beyinin yakın bir akrabası olan Abdulzahit Mirahur emrimize verildi. Aynı gün sarayı

¹⁰⁷ Yasaul-Başı tabur komutanının yardımcısı anlamına gelir. Yasaul onbaşı, başhi ise şef anlamına gelir. Günümüzdeki kıdemli onbaşı olarak düşünülebilir.

¹⁰⁸ Divan-Bey devlet içerisinde bir rütbedir. Bu rütbe ekonomiden sorumlu kişilerden bazılarında verilir.

¹⁰⁹ Ak Saray Emir Timur döneminde inşa edilmiş dönemin en önemli yapılarından birisidir. Ak Saray'ın bir yanı 60 arşın diğer yanı ise 65 arşındır.

gezmek için acele ederek hazırlandık. Ak Saray'ın bazı yerleri zamana yenik düşüp yıkılmış olsa da her halükârda önemli ve dikkate değer bir tarihi eser olarak ihtişamını koruyordu. Böyle görkemli binalar maalesef artık Orta Asya'da inşa edilmiyor. Duvarların ve kulelerin yüksekliği, duvarlarındaki emayelerin çeşitliliği ve güzelliği ilgi çekiciydi. (Desenler duvara gömülü ve çok çeşitli çinilerden oluşmaktaydı. Geçen zamana karşı renkleri mükemmel bir şekilde korunmuştu. Bu mozaik eser özgünlüğü ve zarafeti ile insanı istemsizce şaşırtmaktaydı. Bu desenlere ek olarak duvarlarda çoğunlukla mavi, siyah ve beyaz olmak üzere Arapça yazılar vardır.) Bu eserin mimarisi, dayanıklılığı ve gücü bizlere eski Orta Asya'nın refah ve zenginliğinin kanıtı niteliğindedir. Şaar şehri Emir Timur'un doğduğu yerdi. Burada Emir Timur Kök-büre¹¹⁰ oynarken bacağını kırdı. Bunun sonucunda bacağı aksak kaldı ve ona Timur-leng veya aksak Timur yani topal dendi. Ak Saray'ın bir kulesi hakkında yerli halk tarafından anlatılan ilginç bir rivayet vardı. Bu rivayette Emir Timur'un tebaasının ne kadar sadık olduğundan ve Emir Timur'u ne kadar sevdiğinden bahsedilir. Rivayet odur ki bir gün Emir Timur oturmak için kulenin tepesine çıktı. O sırada elinde okumak üzere olduğu bir yazı vardı. Emir Timur tam kâğıtta yazılanları okuyacakken birden bir rüzgâr esti ve kâğıt Emir Timur'un ellerinden kaydı. Rüzgârın kâğıdı götürdüğü sırada Emir Timur yanındakilere derhal o kâğıdı yakalayın dedi. Bunun üzerine yanındaki kırk kişi kulenin tepesinden süzülen kâğıdı yakalamak için aşağı atladı. Atlayanların hepsi telef oldu. Bu talihsiz olaydan sonra Emir Timur bir daha o kuleye gelmedi.

3 Haziran'da top atışları ile Seyid Muzafferüddin'in gelişi duyuldu.

Kalabalık bir maiyet eşliğinde birçok ilginç yapıya sahip olan şehri inceledik. İncelediklerimiz arasında en dikkat çekici yapılar arasında Ak Saray'ın yanı sıra birkaç cami ve türbe, büyük bir çarşı, birkaç medrese ve son olarak büyük bir kale vardı. Bu kale Buhara'da en müstahkem kaleydi.

Şaar şehrinde Emir Muzafferüddin ile aramızı açmak isteyen Abdulkadir Bey'in niyetini iyice anlamıştım. Emir Muzafferüddin'e bizim için hiçbir değeri olmayan bir tür haydut olduğumuzu ve bu nedenle bize daha sert davranması gerektiğini söylemişti. Ben bu komployu öğrenir öğrenmez Molla Yunusov'dan Mirza Urak¹¹¹ ile gizlice konuşmasını ve benim dostane amaçlarım olduğunu söylemesini istedim. Ayrıca ona herhangi bir

¹¹⁰ Kök-büre veyahut Gökbörü yarışmaların birbirinden keçileri çalmaya çalıştığı oldukça tehlikeli bir oyundur. Bu oyunu kazanan kişi özel bir onur ve şöhrete sahip olur.

¹¹¹ Mirza Urak Emir Muzafferüddin'e yakın bir kimsedir. Yazı işleri ile ilgilenir.

çıkar veya hediye peşinde olmadığını sadece görevimi yerine getirmek için uğraştığımı bildirdim. Ben yüksek rütbeli birisi değildim ve kendim hakkında yanlış bir izlenim bırakmak istemedim. Bu görevim sayesinde babamı onurlandırmak istiyordum. Eğer bana kötü davranırlarsa ve düşmanlık gösterirlerse bunun korkunç sonuçları olacaktı. Ben üstlerimin güvenini kazanmış birisi olarak bana yapılanlara karşılık verirsem bunun geri dönüşü yoktu ve durumun düzelmesi pek mümkün olmayacaktı. Bence boş tehditlerden ve entrikalardan vazgeçerek bana karşı dostane davranırlarsa bu onların yararınaydı. Bu söylediklerimden sonra diğer gün Abdulkadir Bey yanıma gelerek özür diledi ve benim dostum olduğunu söyledi. Fakat rahatsızlığı her halinden belli oluyordu.

Burada tıpkı Kitab şehrinde olduğu gibi etrafımızda birçok casus vardı. Bu casusların bizim hakkımızda bir şey bulma çabaları hep sonuçsuz kaldı. Buharalılar özellikle benim yazdığım ve hizmetçilerimle gönderdiğim mektupları merak ediyorlardı. Fakat bu mektupları açmaya korkuyorlardı.

6 Haziran sabahı kıyafetleri perişan halde bir yaşlı adam bana tahsis edilen hizmetçi kalabalığını yarararak çadırıma koştu ve benden yardım istemeye başladı. Özbek olduğunu anlamıştım. Köleliğin yasaklanmasına, Buhara kadıları ve Emir Muzafferüddin'in emirlerine rağmen iki kızının zorla ele geçirilip zengin bir Buharalıya satıldığını anlattı. Benden onların özgürlüklerini kazanmalarına yardım etmemi istedi. Fakat bu Buhara Emirliği'nin iç işlerine karışmak olurdu. Kendimi bu konulara karışacak yetkide görmediğim için ona yardım etmedim. Ondan doğruca Emir Muzafferüddin'in yanına gidip olayı anlatmasını istedim.

10 Haziran'da neredeyse bütün günü bizi memnun etmek için elinden gelen her şeyi yapan Emir Muzafferüddin'in yeğeni Allahyar Toksaba Bey'in bahçesinde geçirdik. Müzikler çalındı, şarkılar söylendi ve ikramlar yapıldı. Bunları tekrar yaşamak zorunda kaldım. Ancak bu şölen çok trajik olaylara neden oldu. Eve dönerken çok hastalandım (Şehrisebz ateşi hastalığına yakalandım) ve uzun süre yattım. Hastalığım herkesi alarma geçirdi ve hemen hasta olduğum Emir Muzafferüddin'e haber verildi. Emir Muzafferüddin o kadar korktu ki zehirlendiğimi sandı. O, "Eğer iyileşmezse veya başına bir talihsizlik gelirse o zaman benim güvenliğimden sorumlu kişiler en ağır cezaya çarptırılacak" diye açıklamalar yaptı. Bu hastalıkla daha önce de karşılan Allahyar Bey beni tedavi etti.

Ertesi gün sabahı, Durbin¹¹² Bey ve Emir Muzafferüddin'in haznedarı hükümdar adına sağlığı hakkında bilgi almaya geldiler. Ayrıca her çeyrek saatte bir oturduğumuz evin sahibi ve Abdulkadir Bey durumumu sormaya uğradı. Ben iyileşip şehri dolaşmaya çıktığımda herkesin nasıl rahatladığını ve neşe içinde olduğunu görmek oldukça dikkatimi çekti.

13 Haziran'da Abdulkadir Bey yanıma geldi ve Emir Muzafferüddin'in ertesi gün bizi davet ettiğini belirterek bize olan dostluğunu kanıtlamak için göndermiş olduğu hediyeleri takdim etti. Buhara'da Emir'i sık sık görmek mühimdi. Bu benim için önemliydi. Çünkü bu durum çeşitli bilgiler toplamam hususunda ve normalde bana kapalı olan tüm kapıların kilidini açmamda yardımcı olacaktı. Ancak Emir Muzafferüddin'e yaklaşma arzumu Abdulkadir Bey tarafından kiskanılıyordu. Çünkü şu an bulunduğu konuma zorlukla gelen Abdulkadir Bey konumunun sarsılacağını düşünüyordu. Abdulkadir Bey'in bu tavrı beni Buhara topraklarında kaldığım sürece devam etti. Şaar şehrine geldiğimizden beri Emir Muzafferüddin ile tekrar görüşmek istediğimi dört gözle beklediğimi Emir'e iletmek istedim. Bunu ilemesi için Abdulkadir Bey'le konuştum. Ertesi gün bir gösteri olduğunu ve oradan saraya gidebileceğim haberini aldım.

Gösterinin yapılacağı 14 Haziran günü üniformalarımı giydim. Kararlaştırdığımız gibi Abdulkadir Bey'in gelip bizi saraya götürmesini bekledim. Fakat Abdulkadir Bey ortaya çıkmadı ve boğucu sıcakta üniformalarımızla üç saat bekledik. Abdulkadir Bey'e bir haberci gönderdim ve onu sabırsızlıkla beklediğimiz haberini ilettim. Nihayet Abdulkadir Bey ortaya çıkmıştı. Fakat onun bu hareketinden dolayı ona oldukça sinirli ve öfkeliydim. Bunu hemen anladı ve biraz utanmış, biraz sıkılmış bir tavırla işlerinin yoğunluğundan dolayı gelemediğini söyledi. Ardından Emir Muzafferüddin'e suç atarak onun kimseyi umursamadığını belirtti. Tabii ki bunların hepsinin yalan olduğu sonradan ortaya çıktı.

Gösteri alanına gittik. Orada Emir Muzafferüddin'e gönderdiği hediyeler ve iyi niyeti için teşekkürlerimi ilettim. Ayrıca onun sağlığının iyi olmasından dolayı duyduğum mutluluğu belirttim. O ise bana Buhara topraklarında oluşumun onu ne kadar mutlu ettiğini ve beni tekrar görmek istediğini söyledi. Beni bir defa daha görmek için Şaar şehrinde kalış süresini kısaltacağını ve Buhara şehrine döneceğini söyledi.

¹¹² Durbin Bey Emir Muzafferüddin'in danışmanlarından birisidir.

15 Haziran'da Abdulkadir Bey yanımıza gelerek bizlere Emir Muzafferüddin'in öğleden sonra saat altıda Şaar şehrinden ayrılacağını ve başkente doğru yola çıkacağını söyledi. Dilersek bizim de onunla yolculuk edebileceğimizi ilettiler. Abdulkadir Bey'in görüntüsü değişmişti; zengin ipek cübbesi, şalının içinden gözüken parlak hançeri ve muhteşem bir sarığına takılmış berattan onun terfi ettiğini anladım. Emir Muzafferüddin'in onun St. Petersburg'a yaptığı başarılı gezi için ona tümgeneral rütbesi verdiğini öğrendim. Bu başarısı için onu tebrik ettim. Şaar şehrinde işim olmadığını ve teklifini memnuniyetle kabul ettiğimi ekledim. Aynı gün içinde güneş etkisini kaybedip sıcaklık azalmaya başladığında biz yola koyulduk.

3.1.5. Bölüm V.

Urta-Kurgan¹¹³ (Şaar şehrine dört verst uzakta) şehrine geldik ve Şehrisebz'in misafirperver halkına karşılıklı hediyeler vererek ayrıldık. Ardından Şaar şehrine on dört verst uzaklıktaki Çıracı¹¹⁴ şehrine gittik. Giderken Kaşkaderya Nehri'nin kıyılarını izledik. Kullandığımız bu yol pek de ilginç olmayan düz bir yoldu. Şehre vardığımız zaman Kitab şehrinin beyinin en büyük oğluna eşlik eden büyük bir süvari birliği ile karşılandık. Önceki karşılaşmalarda olduğu gibi karşılıklı hediye alışverişinde bulunduk.

Çıracı şehri Kaşkaderya'nın kıyısındaki bir tepede yer alıyordu. Bu şehir çok büyük olmasa stratejik konumu oldukça iyiydi. Dışardan gelecek saldırılara karşı oldukça sağlam bir konuma sahipti.

Ertesi gün kavurucu güneşin altında on iki mil yol kat ettikten sonra Chim Kurgan bölgesinde dinlenmek için durduk. Bu yer çok fazla çekici değildi; fakat Emir Muzafferüddin'in seyahatleri sırasında burada konakladığını öğrendim. Buranın adının anlamı çim kaplı tepe olmasına rağmen bölgede en ufak bir yeşillik bulunmuyordu. Özbek yurtları bile bizi boğucu sıcaktan gizleyemiyordu. Burada dinlendikten sonra üç taş daha yol gittik. Eskiden önemli bir kale olan fakat şu an hiçbir önemi olmayan Chim köyüne ulaştık. Buradan birkaç taş daha gittikten sonra Karşi¹¹⁵ şehrine vardık.

¹¹³ Urta Kurgan şehri günümüz Özbekistan ülkesinin Semerkant şehrinde yer almaktadır. Coğrafi koordinatları 40° 11' 0" Kuzey, 64° 56' 0" Doğu şeklindedir.

¹¹⁴ Çıracı bölgesi Özbekistan ülkesinin Kaşkaderya ilinde bulunur.

¹¹⁵ Karşi şehri Özbekistan ülkesinde bulunan bir şehirdir. Başkent Taşkent'in 520 km güneyinde bulunmaktadır.

Karşı şehrinin girişine geldiğimizde Emir Muzafferüddin'in oğlu ve aynı zamanda Karşı valisi Seyid Ekrem Han¹¹⁶ ve onun danışmanları tarafından karşılandık.

Karşı şehri Buhara'nın en eski mülkü olmamakla beraber Buhara tarihinde kökleri geçmişe dayanan bir şehirdi. Oldukça geniş bir alana yayılmış bu şehir yüksek binaları ile dikkat çekiyordu ve kalabalık bir nüfusa sahipti. (Orta Asya'da yüksek binalar sadece antik şehirlerde görülür.) Karşı şehri geniş bir çarşıya sahipti. Burası Buhara'nın en zengin ve önemli merkeziydi. Bizi dışardan gelen elçileri ağırlamak için kullanılan bir eve yerleştirdiler.

Burada General Abramov tarafından gönderilen bir Tatar elçi bana yaklaştı ve benim Buharalıların baskı ve sinsî oyunlarından korunmam gerektiğini söyledi. General Abramov bu Tatar'a bir görev vermişti; onun görevi Semerkant'ta yaşayan bir adamın köle olarak satılan üç kızını bulup onları esaretten kurtarmaktı. Fakat bu adam kendisinin Rus görevlisi olduğunu açık edince tutuklandı. 56 gün boyunca hapsedilen ve çeşitli işkencelere maruz kalan adamı kurtarmak için Abdulkadir Bey ile görüştüm. Ona bu yaptıklarının yanlış olduğunu ve bu tutumlarının Rus devletini kızdıracağını söyledim. Uzun uğraşlarım ve ısrarlarım sonuç verdi ve Buharalılar bu adamı serbest bırakıp onu Semerkant'a gönderdi.

18 Haziran'da Abdulkadir Bey bizi sözleri ve davranışları son derece kaba olan Emir Muzafferüddin'in oğlu Seyid Ekrem Han ile tanıştırdı. Seyid Ekrem Han son derece genç olmasına rağmen (on sekiz yaşında) Buhara'nın tüm ahlaksızlık ve hoşnutsuzluğunu yüzünde taşıyordu. Onda gördüğüm bitkin görünüm, soluk ten ve tutarsız konuşmalar onun ahlaki ve zihinsel gelişiminin ne kadar eksik olduğunu gözler önüne seriyordu. Onun bu hali ve davranışları bizi son derece üzmüştü. Ben onun bu tarz davranışlarının arkasında danışmanlarının etkisinin olduğunu düşünüyorum.

19 Haziran'da Karşı şehrinde ayrıldık. Kaşka Derya'nın taş köprüsünden geçtik ardından derin ve geniş hendekleri olan çok kötü bir yoldan ilerledik. Çarşısıyla ünlü olan Korsan köyüne ulaştık. Korsan köyü eskiden sadece yıkılmış bir kale olarak bilinirken şu an gelişmekte olan önemli bir ekonomik merkez haline gelmişti.

¹¹⁶ Seyid Ekrem Han'ın doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Kendisi Seyid Muzafferüddin'in dördüncü oğludur. Seyid Ekrem Han Buhara Emirliği'nde Baysun, Şehrisebz, Guzara, Karşı gibi şehirlerin valiliğini yapmıştır. Babasının ölümünden sonra kardeşi Seyid Abdulahad Han tahta geçince kardeşleri içinde tek öldürmediği kişidir. Yaşadığı dönem boyunca Buhara Emirliği'ne valilik yaparak hizmet etmiştir.

Ertesi gün dört taş daha yol çektikten sonra antik bir şehir olduğu tarihi kalıntılarından anlaşılan Hoca Mübarek köyüne geldik. Burada biraz zaman geçirip Kaşka Derya'nın güneyine doğru ilerlemeye başladık. Sonrasında ise kendimizi uçsuz bucaksız çöllerin ortasında bulduk. Tek şansımız Emir Muzafferüddin tarafından buraya yaptırılan üzeri kapalı su kuyularının varlığıydı.

Hoca Mübarek köyü Karşi bozkırlarında olan büyük çölün hemen yanında yer alıyordu. Buradan üç taş daha yol giderek bir su kuyusunun yanında dinlenmek için mola verdik.

Bozkırda esen şiddetli kum fırtınalarından korunmak için yol boyu bir ahıra benzeyen sığınaklar yer alıyordu. Bu sığınaklar için Abdullah Han¹¹⁷'a çok defa minnet etmek durumunda kaldım. Öyle ki bu sığınaklar olmadan bir yolcunun kum fırtınalarında yolunu kaybetmeden gideceği yeri bulabilmesi gerçekten çok zordu.

Bu bozkırlarda bulunan çok sayıda kumlu tepe rüzgârın estiği yöne göre yerlerini değiştirirdi. Siz uçsuz bucaksız kum tepeleri tarafında takip ediliyor hissine kapılırsınız. Burada gezerken yer yer küçük dikenli çalılar görülüyordu. Fakat bu topraklarda gezgin görmek oldukça zordu. Çünkü bu coğrafya oldukça elverişsiz koşullara sahipti. Rüzgâr estikçe toprağın altından gözüken iskeletler bunu bize kanıtlar nitelikteydi. Gezerken geçtiğimiz yerler, yazları kupkuru sert bir zemine sonbaharda ise bir bataklığa dönüşürdü.

¹¹⁷ Burada Stremoukhov, kuvvetle muhtemel son güçlü Şibani Han'ı II. Abdullah Han'dan bahsetmektedir. Kendisi 1583-1598 yılları arasında hüküm sürmüştür. Tahta geçtiği ilk dönemlerde Buhara Hanlığı oldukça sıkıntılı günler geçiriyordu. Hanlık toprakları akrabalar arasında bölüşülmüş ve merkezi otorite neredeyse ortadan kaybolmuştu. II. Abdullah Han önce iç karışıklıkların üzerine giderek bunları bastırdı ve merkezi otoriteyi güçlendirdi. Çıkan ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastıran II. Abdullah Han ardından Hisar, Karşi, Taşkent, Hive, Semerkand ve Şahruiye şehirlerini ele geçirerek Buhara Hanlığı'nın toprak bütünlüğünü sağladı. II. Abdullah Han sadece içeride değil dışarıda da hanlık topraklarını büyüttü; Safeviler ile giriştiği mücadelede Herat, Meşhed, Sistan, Kara Hezare, Gileki, Nişabur, Sebzevar, Esferayin, Muhavvelat, Tun, Cunabad, Kayın ve Tabes gibi şehirleri de Özbek hakimiyeti altına aldı. Maveraünnehir ve Harezmi bölgesinde devlet otoritesini güçlendiren II. Abdullah Han bunlarla yetinmeyerek devlet içinde de sosyal ve askeri konularda önemli işler başardı. İmar faaliyetleri, sulama kanalları, köprüler, medrese ve kervansaraylar yapan II. Abdullah Han ülkesini pek çok açıdan kalkındırdı. II. Abdullah Han aynı zamanda Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler geliştirmek için Osmanlı Devleti'ne elçiler gönderdi. Burada ortak düşman olarak Safevi Devleti'ni gösteren II. Abdullah Han beraber hareket etme noktasında Osmanlı'dan iş birliği istedi. Ancak Osmanlı ile sağlam bir iş birliği yapılamadı. Bunun en büyük nedenlerinden birisi olarak Osmanlı Devleti'nin 1590 yılında Ferhat Paşa Anlaşmasını yapması ve bu anlaşmayı bozmak istememesi gösterilebilir. Bir diğer önemli sebep ise II. Abdullah Han'ın Safevi topraklarının tamamını alıp Osmanlı'ya kadar uzanan güçlü bir devlet olma ihtimali Osmanlılar tarafından hoş karşılanılan bir durum değildi. Buhara Hanlığı'na en parlak dönemlerinden birini yaşatan II. Abdullah 1598 yılında öldü. Detaylı bilgi için ayrıca Bkz; Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 45-46.

Bir taş daha yol gittikten sonra bir başka su kuyusuna¹¹⁸ daha rastladık. Bu su kuyusuna Boza¹¹⁹ su kuyusu denmektedir. Çünkü buranın boza içerek sarhoş olan soyguncuların uğrak mekânı olduğunu öğrendim. Biraz dinlendikten sonra zaten yorulmuş olan atlarımızı iyice hırpalayan taşlı kumla kaplı bir güzergâhta yola çıktık. Bütün bu olumsuzluklara rağmen dört buçuk taş gibi bir mesafeyi yaklaşık dört saatte gittik. Abdulkadir Bey neredeyse her zaman gurubun en önünde gidiyordu ve ona uzak kalmamak için epey çaba sarfediyordum. Uzun uğraşlar sonucu kavurucu sıcak ve ateş gibi esen rüzgârla kaplı bu kasvetli bozkırdan ayrıldık. Küçük kayalıklardan oluşan bir dağın içinden geçtiğimizde önümüzde muhteşem bir tablo gibi büyüleyici Buhara şehri beliriverdi. Sağ tarafımızda uzanan büyük bir göl, güneşin de ışıltısıyla bizlere Buhara şehrini yansıtıyordu. Sayısız tarla ve rengarenk bahçeler bize göz kırparken bir yandan da Buhara şehrinin eşsiz yapısı karşımıza çıkıyordu. Ağaçların gölgelerinin sardığı şehir camileri, medreseleri ve ışıltılı sarayları ile beni mest etmişti. Burası ünlü Buhara şehrinden başka bir yer değildi. Geçtiğimiz o ıssız bozkırdan sonra gezimin asıl amacı olan Buhara şehrini görmek ve bu manzaraya nail olmak beni oldukça sevindirmişti.

3.1.6. Bölüm VI.

Buhara'ya giriş hazırlıklarını tamamlamak için bir köyde mola verdik. Bizi karşılamaya gelen Abdulkadir Bey'in üç oğlu ile tanıştık. Buhara'ya yaklaştıkça çok sayıda atlı bizi karşıladı. Yapılan törenlerle beraber ağır ağır yola devam ettik. Uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Buhara'ya vardık. Dinlenebilecek olmanın verdiği zevkle atlarımızdan inerek bize tahsis edilen yazlık saraylardan birine girdik.

Geldiğimiz bu saraya “yeşil tepe” anlamına gelen Talca deniyordu. Bu saray sayısız balkonlu, oymalı küçük pencereleri ve çok sayıda avlusu ile dikkat çekiyordu. Bu görüntüsüyle bize eski Boyar kalelerini anımsatıyordu. Gezdiğimiz sarayın odalarında mobilyalar yoktu. Bunun yerine tamamen görüntüsünden zenginlik akan halılar ve içi yumuşak ipek dolu kadife yastıklar vardı. Duvarlarında ince işçilik gerektiren işlemler, tavanında ise rengârenk desenleriyle oldukça özgün ve cıvıl cıvıl bir görüntüye sahipti.

¹¹⁸ Yazarın da belirttiği üzere su kuyularına Sardoba – сардоба denirdi. Bu kuyuların etrafı taştan bir evi andıran yapılarla örtülür ve içerideki suyun hem nispeten soğuk kalması sağlanır hem de suyu çöldeki kum fırtınalarından koruyarak suyu temiz tutardı. Bu yapılar genellikle büyük meydanlar, saraylar ve çöldeki su kuyuları etrafına yapılırdı. Mimari olarak bu su kuyuları üzeri kubbe şeklinde örtülü bir veya birden fazla girişi olan yarım küre şeklindedir. Ayrıca Bknz; Rahbar Khalikova, “Abdullah Han ve Sardobaları”, *Journal Of The Academy of Arts Of Uzbekistan*, S. 1, Taşkent, 2003, s. 36.

¹¹⁹ Boza, Türkistan'da sıkça kullanılan bir içki türüdür. Buğday, mısır, darı gibi ürünlerin fermantasyonuyla elde edilir. Düşük alkollü, koyu kıvamlı sevilen ve sıkça tüketilen bir içki türüdür.

Kavurucu güneşten kaçmak için sarayın bahçesinde bulunan gölet biçilmiş kaftandı. Avrupai tarzda yapılan bu gölet saflığı ve temizliği ile insanın içini rahatlatıyordu. Çadırımız hemen bu göletin yanında gölgelik bir alandaydı.

23 Haziran sabahı saat dokuzda Kuşbeyi¹²⁰ Muhammet İnak Bey'le tanıştırdık. Oldukça heybetli ve hoş sohbet olan Muhammet İnak Bey'e kanım ısınmıştı. Bize karşı samimi bir içtenlik takınan Muhammet İnak Bey bizi memnun etmek için elinden gelen her şeyi yapıyordu. Resmî görevini bir kenara bırakarak bir arkadaş gibi davranıyordu. Bize pek çok hediye verdi ve bununla dostluğunu göstermeye çalıştı. Biz sohbet ederken yanımızda olan küçük oğlunun Abdulkadir'den çekindiği belliydi. O olduğu için bize söyleyeceği birçok şeyi söyleyemedi. Muhtemelen yanımızda Abdulkadir olmasaydı bizimle çok daha rahat konuşabilecekti. Görüşmenin ardından ona teşekkürlerimizi ilettik ve özgürce seyahat etme iznini alarak yanından ayrıldık. Muhammet İnak Bey tekrar görüşemezsek onu mazur görmemi istedi. Fakat bir fırsat doğarsa beni tekrar ziyaret edeceğini söyledi. İyi niyeti için ona tekrar teşekkür ettim.

Aynı gün içerisinde Rus tüccarlarımız Dukova Aleksander Agayev – Konsina – Theodor Kozin beni ziyaret etti. Tüccarlarımızdan Buhara pazarı hakkında bilgiler aldım. Önemli gördüklerime yazımda yer vermenin yararlı olduğunu düşünüyorum.

Ticaret, Emir Muzafferüddin için oldukça kârlı bir işti. Kendisinin özel ilgilendiği bir alandı. Tüccarların belirlenen fiyatları ödemesini sağlamak için sırf bu işle ilgilenen insanlardan oluşan ekipler kurdurtmuştu. Ticaretin denetlenmesindeki ana sorumlu en büyük damadıydı. Bunun yanı sıra Kuşbeyi'nin oğlu da bu görevdeydi. Onların yanı sıra ticaretin doğruluğunu sağlamakla sorumlu Aksakallar da görev alıyordu. Ticarete ücret ve ödemelerin çok sıkı takip edilmesine rağmen bazı tüccarlar vergilerini ödemededen kaçırıyordu. Bununla ilgili sizlere şu örneği vereyim: Buharalılar, sınırlarımıza mal ithal ederken vergilerini ödediklerine dair bir zekât makbuzu alıyordu. Fakat bu makbuzlar elden ele satılıyor ve birden çok kişi aynı makbuzla vergisiz ürün satıyordu. Bunun en büyük sebeplerinden biri Orta Asyalı insanların kimliklerini birbirinden ayırmanın güç oluşuydu. Hatta bu işte usta olan Buharalılar bilerek sınırlardan uzak olan Cizzak ve Hocend gibi şehirleri tercih ederek riski en aza indiriyorlardı. Buhara halkı bunu bizim yetkililerimize yaptığı gibi kendi devletine de yaparak onları da aynı şekilde aldatıyordu.

¹²⁰ Kuşbeyi oldukça önemli bir statüdür. Vezirlikle aynı anlama gelmektedir.

İthal edilen mallar bu iş için özel olarak düzenlenmiş kervansaraylara konurdu. (Buhara’da bu iş için kullanılan tam 155 kervansaray vardır.) Buradaki hangarlar tüccarların kullanımına verilir ve tüccarlardan yüzde iki oranında ek bir vergi alınırdı. Fakat bu işte de herhangi bir düzen ve denetim yoktu. Tüccarlar kafalarına göre ücret ödeyerek işlerini yürütürdü.

Buhara’da kaldığım süre boyunca bazı ürünlerin fiyatları şu şekildeydi:

Pamuklu kâğıt 20 tenge.

10 poundluk ham ipek 175 ila 180 tenge.

10 parça küçük koçlardan elde edilen Astrahan kürkü 130 ila 135 tenge.

10 parça, kuzu derisinden yapılmış danadar¹²¹ 100 ila 150 tenge.

100 parça Misha (Ayakkabı yapımında kullanılmak için koyun derisi) 120 ila 130 tenge.

3 poundluk Buhara ipliği 200 tenge.

100 adet büyük boy metal çivi 460 tenge.

100 adet küçük boy metal çivi 185 ila 200 tenge.

Buhara şehrinde en çok tüketilen çayların fiyatları şöyledir:

160 pound Baladur çayı 20 tenge.

160 pound Yahak çayı 20 tenge.

Üretilen ipek kozalarının çoğu Afganistan üzerinden Hindistan ve İngiltere’ye gönderilmektedir. Genel olarak oldukça düşük fiyatla satılan ipek kozalarından tüccarlar da şikâyetçiydi.

Bireysel dükkânlar (Buhara’da 200 kadar var) ve kervansarayların yanı sıra birçok çarşı vardır. Bu çarşıların en önemlileri Buhara, Karşi ve Gissar’da olan çarşılarıdır. Çarşıların bazıları dönemsel kurulurdu; bazıları ise sürekli açıktı. Bu çarşıların ticari öneminin yanı sıra siyasi bir önemi de vardı. Buralarda çıkan haberler ve söylentiler devlet için önemliydi. Bu açıdan çarşılar bir gazete görevi görüyordu.

Bir zamanlar Buhara pazarlarına hâkim olan İngiliz mallarının yerini artık tamamen Rus malları almıştı. Buhara pazarlarında az da olsa Afgan malları yer alıyordu fakat bu mallara çok fazla arz yoktu.

¹²¹ Danadar Tatarların kullandığı tüylü şapkalardır.

İngiliz malları genelde patiska ve metal ürünlerdi. Ancak İngiliz malları kaliteli olmasına rağmen Rus malları kadar satılmıyordu. Çünkü İngiliz mallarıyla kıyaslandığında Rus malları fiyat olarak yarı yarıya uygundu.

Buhara pazarlarında bazen Afgan, Hintli ve Yahudi tüccarlar zararına satış yaparak pazarın dengesini bozardı. Onların yaptığı bu hareket sürekli olmadığı için endişelenilecek bir durum oluşturmuyordu. Bu hareketi yapmalarının temel sebepleri Rus altınlarına sahip olmaktı. Çünkü Buhara ekonomisinde çok fazla Rus altını ve Rus gümüşü bulunuyordu. Dolayısıyla ticarete yerel ürünlerden sonra en çok talep gören ürünler Rus ürünleriydi. Buhara ile ticaretimiz hakkında daha net bir fikir vermek için Buhara'ya ihraç edilen ve fazla talep gören ürünlerimizin bir listesini ve satıldıkları yaklaşık fiyatları içeren bir liste bırakıyorum.

Narva fabrikasından 50 arşınlık bir patiska için 26 ila 32 tenge.

Narva fabrikasından 40 arşınlık bir patiska için 18 ila 24 tenge.

40 arşınlık patiska için 26 tenge.

30 arşınlık pembe sarpinka için 21 tenge.

30 arşınlık mavi sarpinka için 17 tenge.

50 arşın Kosin basma kumaşı için 35 tenge.

50 arşın Zubov kırmızı basma kumaşı için 60 tenge.

50 arşın Gandurin yeşil basma kumaşı için 21 ila 22 tenge.

50 arşın Mensçikov basma kumaşı için 21 ila 22 tenge.

50 arşın Kokuşin basma kumaşı için 20 ila 22 tenge.

50 arşın Fokin basma kumaşı için 19 tenge.

40 arşın 1. sınıf Tik Sokolov basma kumaşı için 60 tenge.

50 arşın Sidorov basma kumaşı için 50 tenge.

50 arşın 2. sınıf Seremetev basma kumaşı için 27 tenge.

20 arşın kırmızı ve pembe basma kumaş için 80 tenge.

20 arşın Patapov basma kumaşı için 80 tenge.

1 kilogram karamel 37 tenge.

1 kilogram lollipop 47 tenge.

Tüccarlarımız genellikle kervanlarını Orenburg'dan çıkarırdı ve Kazala üzerinden doğrudan Buhara'ya gönderirdi. Kervanlar yalnızca 50 deveden oluşurdu. Çünkü fazla deve kullanılırsa kervanın hızı yavaşlıyordu ve gidiş süresi uzuyordu. Bu da farklı tehlikelere yol açıyordu. Bizim tüccarlarımıza ek Buhara tüccarları da Rus ürünlerinin satışıyla uğraşıyordu. Hatta Buhara'da Rus malları için birçok kervansaray bulunuyordu.

Şu anda daha önce de belirttiğim gibi tüccarlarımızın mütevellileri Buhara'da bulunuyordu. Bunlar; Orenburg tüccarı Dukov'un güvendiği Agaeev, Moskova tüccarı Konshin'in güvendiği Kozin ve Rostov'du. Bu kişiler Buhara'da ticari faaliyetler gerçekleştiriyordu. Onlar genel olarak Buhara'da bulunmaktan çok memnundular. Çünkü Buharalılar onlara zulüm etmiyor; ticaretlerine karışmıyordu. Ticari faaliyetlerinde oldukça başarılı olan tüccarlarımızı zor zamanlarında yardım alabilsinler diye baş kâtip Abdulkadir ile tanıştırdım.

Yukarıdakilere ek olarak şunları da öğrendim:

Rus malları için ödeme döviz kuru üzerinden gerçekleştiriliyordu. Bu alım satımda tüccar aceleci davranırsa büyük miktarda zarar edebilirdi. Paranın değeri 27 ile 40 kopeyk arasında farklılık gösterebilirdi ve tüccar zarar etmek istemiyorsa düşük döviz kurundan ticaret yapmalıydı. Böyle durumlarda tüccarlarımız kredili ticaret yapıyorlardı. Çünkü kredili ticarete döviz kuru neredeyse hiç önemsenmiyordu. Kur o kadar oynaktı ki seyahatim esnasında Şehrisebz'de 70 kopeyk değeri olan Rus parası Buhara şehrinde 98 kopeyke denk geliyordu. Buharalı tüccarlar satın aldıkları ürünlerde tek seferde ödeme yapmayı pek sevmezdi ve uzun süren taksitler karşılığında alışveriş yaparlardı. Bu durum bazen Rus tüccarlarının işine yarıyordu. Çünkü bu sürede değerlenen Rus parası daha fazla gelir getirirdi. Bu nedenlerle Buhara'da ticaret belirli bir kaide olmadan yapılırdı. Ticaret yapabilmek için devlet tarafından atanan birine komisyon ödemeniz yeterliydi. Tabii ki, gerçekleşen ticarete devlet tarafından atanan biri olsa dahi bu çok yetersiz ve güvensiz bir yöntemdi. Buharalılar genellikle yaptıkları ticarete ücretlerini ödüyorlardı. Fakat bazı durumlarda ödeme yapamazlardı. Ödeme yapamayan kişiler genellikle iflas eden kişilerdi. Bu tür olaylar ticaretimizi ciddi şekilde baltalıyordu ve bu durum Rus tüccarının Buhara'da ne zor şartlarda ticaret yaptığını ve ne kadar dayanıksız temeller üzerinde durduğunu bize gösteriyordu. Buhara'da bulunan

tüccarlarımızın aklında daima Buhara'da yapılan ticaretin nasıl güvene alınacağına dair sorular vardı. Bunun cevabını kendileri veren tüccarlarımız Buhara'da bir ticaret konsolosluğu açmak ya da Emir Muzafferüddin'den gerekli izin belgelerini almak istiyordu. Bir diğer sorun ise Buhara'da Emir Muzafferüddin tarafından ihraç edilen pamuğa uygulanan vergiydi. Çünkü bu vergi büyük ölçüde bizim tüccarlarımıza ödetiliyor ve ticari gelirlerimizi düşürüyordu.

3.1.7. Bölüm VII.

Buhara'ya gelişimin ertesi günü 24 Haziran'da Saratovskim Tatarinom Karatayev ile karşılaştım. Buhara'da Ali usta olarak biliniyordu. Kendisini Ruslara adayın bu adam Emir Muzafferüddin için önemsiz bir saatçi olsa bile Buharalılar üzerinde önemli etkisi vardı. İlk buluşmamızdan sonra tekrar benim yanıma geldi ve bana önemli bilgiler getirdi. Bu bilgileri bana getirirken başına gelebileceklere aldırış etmeden son derece cesaretli ve dikkatli davranmıştı. Bu durum oldukça dikkatimi çekmişti. Ali Muhammed Karatayev, 1854 yılında Buhara'ya gelmişti. Buharalı bir tüccar olan Rahim Bey onu bir un değirmeni inşası için işe almış ve 300 ruble ödeme yapmıştı. Kendisi burada çalışırken bir yandan da hobisi olan saatçiliği bırakmamıştı. Kazandığı paraları Rusya'ya göndererek oradakilere destek olan Karatayev Rahim Bey ölünce Rusya'ya dönmek istedi. Ancak Emir Muzafferüddin'in babası Emir Nasrullah Han onun işine yarayabilecek biri olduğunu anlayınca ona bu izni vermedi ve Buhara'dan ayrılmasını yasakladı. Karataev'e yıllık 280 tenge maaş ve 16 batman¹²² ekmek istihkakı verildi. Onunla ilgilenecek ve isteklerini karşılayacak kimse yoktu o yüzden çok zor günler geçirdi. Emir Muzafferüddin ise onun isteklerini görmezden gelerek ona kötü davranıyordu. Karnını bile zor doyuran Karataev birkaç kez kaçmaya çalıştı fakat her seferinde yakalanarak geri getirildi. Yaptıklarının sonucunu alamayan Karataev artık kaderine boyun eğerek kurtulacağı günü beklemeye başladı. Çoğu zaman hayatı tehlikede olan Karataev'i Buhara halkı koruyup yardımcı oluyordu. Yirmi yıldır Buhara'da yaşayan Karataev ilk zamanlarında Emir'in tercümanıydı ve tüm işlerinde yanında bulunuyordu ardından Buhara ordusunun topçu birliklerinin başına getirildi. Fakat bu durum çok uzun sürmedi ve yetersiz bulunarak görevden alındı. Son olarak tekrardan saatçilik yapmaya başladı ve birçok sorumluluktan kurtuldu. Ama şimdi karnını zar zor doyurabiliyordu. Saatçilik mesleğinin yanı sıra baş çevirmen olarak görev yapmaya devam ediyordu. Bu görev oldukça önemliydi. Rusya'ya olan sadakati

¹²² Batman ağırlık birimidir. 1 batman yaklaşık olarak 7.69 kilograna denk gelmektedir.

yaptıklarından da anlaşılan Karataev birçok Rus esirini esaretten birçoğunu da ölüm cezasından kurtarmıştı. Emir Muzafferüddin'i defalarca Rus aleyhtarı politikalardan uzak tutarak çıkabilecek sorunları önlemişti. Onun Rus yanlısı olduğunu düşünen Buharalılar bana yapacağı ziyareti engellemeye çalıştı. Ancak benim ısrarcı tutumum karşısında geri adım atmak zorunda kaldılar.

Yazımın başında da bahsettiğim gibi Kolpakovskiy'den Kuşbeyi ile görüşmem konusunda emirler almıştım. Bu emirler üzerine Kuşbeyi'nin yanına gittim. Görüşmemiz oldukça samimi ve güzel geçmiş olmasına rağmen isteklerimize olumlu cevaplar vermekten kaçındılar. Oldukça çekingen olan tavırlarını gizlemeye çalışan Kuşbeyi ile iş konuşmak oldukça zor bir hal almıştı. Aslında Kuşbeyi'nin bu tavrı onun Buharalı olduğunu kanıtlar nitelikteydi. Çünkü Buharalılar Ruslarla ilişkiler üzerine konuşurken büyük bir güvensizlik hissediyordu. Bu yüzden de fikirlerini ifade etmekten kaçınırlardı. Bizim anlattıklarımıza inansalar bile eğer fikirlerini belirtirlerse Emir Muzafferüddin'in gazabına uğrayacaklarını düşünürlerdi. Susarlar ya da tamamen anlamsız cümleler kurarak kendilerince konuşulan konudan kaçarlardı. Böyle bir müzakere yönteminin sorunların hızlı bir şekilde çözülmesine katkıda bulunamayacağı çok açıktı.

26 Haziran'da Buhara şehrinde bulunan tüccarlarımızı ziyaret ettim. Onlarla biraz konuştuktan sonra öğrendim ki Buharalılar arasındaki nüfuzları büyük ölçüde artıyordu. Abdulkadir Bey'den resmi bir davet aldığımız için onu ziyaret ettik. Artık sıkıcı Buhara adetlerinin peşimizi bırakmayacağını çok iyi anlamıştım ve bu ziyaretler çok yorucu olmaya başlamıştı.

Kendisini bize en sadık dostumuz olarak gösteren Abdulkadir Bey her zamanki entrikalarına devam etti. Bizlere Emir Muzafferüddin'in yakın zamanda Buhara'ya gelmeyeceğini ve bizim boşuna beklediğimizi söyleyerek bizi buna ikna etmeye çalıştı. Bu duyduklarım karşısında ilk etapta Semerkant'a dönüşümü hızlandırmak istedim fakat daha sonra birçok iyi niyetli insanla konuşup Emir Muzafferüddin'i bekleme kararı aldım. Benim bu kararımdan sonra kulağıma Emir Muzafferüddin'in bizden memnun olmadığı, bizim sahtekâr olduğumuz ve bizleri hizaya sokmak için sıkı bir yönetime tabi tutacağı söylentileri geldi. Sonradan öğrendik ki Abdulkadir Bey ve Buhara şehrinin Kuşbeyi bir mücadeleye girmişti. Mirza Vahap tarafından Emir Muzafferüddin'e sürekli olarak bizim burada iyi karşılanmadığımız, halk tarafından eleştirilip azarlandığımız raporlanmıştı. Fakat Kuşbeyi ise Emir Muzafferüddin'e bizim

ne kadar sessiz, kendi hallerinde, yardımsever ve kendilerine yapılan iyilik karşısında mahcup insanlar olduğumuzu iletmişti. Bu çelişkili durum Emir Muzafferüddin'in gözünden kaçmıyordu ve kendisi gerçekleri gözüyle görmek için Buhara'ya gelişini hızlandırdı.

28 Haziran'da Emir Muzafferüddin bana bir haber göndererek benimle görüşmek istediğini ve bu yüzden beklememi söyledi. Abdulkadir Bey bu haberi duyunca hemen tavrını değiştirdi ve kandırıldığını anlatmaya başladı.

29 Haziran'da yanlışlıkla babamın doğum günü olduğunu ağızımdan kaçırıldım. Bunu duyan Karataev aceleyle tüm şehri bilgilendirdi. Buharalıları bugünün kutlanması gerektiğine ikna etti. Daha henüz sabah saatlerinde Buharalıları beni tebrik etmeye başladı bütün üst düzey görevliler yanıma gelerek beni tebrik ettiler. Gün boyu kaldığım yerin bahçesinde askerî müzikler çalıyordu. Akşam ise havai fişekler patlatılıyordu. Gün sonunda çok sayıda ileri gelenin de katılımı ile akşam yemeği yenildi ve hediyeler takdim edildi. Gelen herkese minnetimi ileterek günü bitirdim.

Ertesi gün Buhara şehrine bir taş uzakta olan ve adını Müslüman azizinden alan Bahaeddin köyüne ziyarette bulundum. Bu azizin mezarı bu köye adını da veriyordu ve bu mezarı ziyarete sık sık Buhara emiri de geliyordu. Bu kutsal yere dilencilerin girmesi kesinlikle yasaktı. Bu köyde bulunan camilerde mağribi mimarisinin izleri oldukça belirgindi. Gri mermerden yüksek sütunlar, muhteşem çizimlerle süslenmiş tavanlar, Rus yapımı büyük avizeler özellikle dikkat çekiyordu. Buhara'da bulunan diğer türbelere model olarak benzeyen bu mezarın etrafı at kılından yapılmış afişler ve eski paçavralarla süslenmiş bir çitle çevriliydi. Mezarın üzerinde Arapça dualarla boyanmış mermer bir taş vardı.

Köyün nüfusu çoğunlukla aziz Bahaeddin'in torunları ve onun yolundan giden hocalardan oluşuyordu. Hocalar bizi çok sıcak karşıladı ama polis bizi korumasaydı dilenciler tarafından parçalanacaktık. Molla Yunus'a bizi karşılayan kalabalığa para vermesini söyledim. Aynı şekilde buradan ayrılırken de para vermesini yineledim. Burada hayırsever insanlar halka böyle yardımlar yapardı ve bu gelenek uzun süredir devam etmekteydi.

2 Temmuz'da çok sık seyahate çıkan ve sık sık Rusya'yı ziyaret eden zengin Buhara tüccarı Mansur Bey'i ziyarete gittik. Bize Amerikan pamuğunun oldukça başarılı olan ekimlerini gösterdi. Ardından kozaların açılmasını, kadife ve ipek kumaşın üretilmesini

izledik. Amerikan pamuğu hükümetimiz tarafından Emir'e bağışlandı. Çünkü Buhara pamuğunun kalitesi oldukça kötüydü ve satışı düşüyordu. Tüm bunları izledikten sonra anladım ki burada yapılanlar çok ilkeldi. Bu yüzden büyük değişimlere ihtiyaç vardı.

Orta Asya'da tarım üzerine çeşitli zamanlarda birçok makale yazılmıştı. Bu konularda olan bilgi birikimim ile Buhara'da insanları bilgilendirebiliyordum.

Buhara'nın konumu onların yaptığı tarımın önemini artırıyor. Güçlü sıcaklığı ve rüzgârları bu verimsiz topraklarda tarımı daha da güçleştiriyordu. Sonuç olarak Buhara'da tarımın verimini toprakların suya olan yakınlığı belirliyordu. Miyankal ve Şehrisebz vadileri en verimli topraklarıydı. Ancak Miyankal vadisi neredeyse tamamen Rus mülkünün bir parçası haline gelmişti. Bu durum Şehrisebz'i Buhara'nın en önemli tahıl ambarı haline getiriyordu. Mısır'da Nil Nehri'nin rolünü Buhara'da bol nemi sayesinde Zerefşan Vadisi üstleniyordu. Burada nehir oldukça geniş bir alana yayılmaktaydı. Bir sene tarlaların hepsi sular altında kalırken diğer yıl ancak yarısı sular altında kalıyordu. Zerefşan'ın ana rotası bizim sınırlarımız içindeydi ve Buhara'ya uzanan kısmında hükümetimiz suyun buraya ne kadar verileceğini belirleyerek her yıl Buhara'ya gözdağı vermekteydi. Buhara ve Rus Çarlığı arasında her yıl bu su üzerinden münakaşalar artarak devam ediyordu. Çünkü Buhara'da her yıl ekili alanlar artıyor ve bu suya olan ihtiyacı beraberinde getiriyordu. Tümgeneral Abramov hem Buhara'yı susuz bırakmamak hem de yaşanan münakaşaları önlemek amacıyla özel bir kişi Zerefşan Vadisi'nde görevlendirdi.

Buhara'da en verimli topraklar daha önce de söylediğim gibi Zerefşan boyunca uzanan topraklardı. Ancak bu toprakların kapladığı alan oldukça sınırlıydı. Verimlilik açısından ikinci sırada Şehrisebz ve kısmen Karşi şehri civarındaki topraklar yer alıyordu. Tarlaların büyüklüğü yaklaşık olarak 600 arşındı. Yaşanan sellere rağmen topraklar sık sık gübrelemeye ihtiyaç duyardı ve karışık gübre paketlerinin fiyatları yaklaşık olarak 20 kopeykdi. Dağlardaki ekinler ise daha az gübreye ihtiyaç duymaktaydı.

Buhara'da üç tarlalı bir ekim sistemi uygulanıyordu. Tarlaların iki kısmı genellikle ekilir ve biri nadas altında kalırdı. Ürün rotasyonu, sebze bahçelerinin bulunduğu arazileri içermezdi. Her kamadan iki hasat alınırdı. Bunlardan birincisine kuk, ikincisi ak denirdi. (Sebze hasatlarına kuk, buğday vb. ürün hasatlarına ak denir) Böylece Şubat ayının sonunda ilkbahar buğdayı ekilirdi. Mayıs ayında çıkarılır ve yerine Haziran ayında bazı

yağlı bitkiler veya sebzeler ekilirdi. Bunlar da Eylöl ayında çıkarılırdı. Ardından bu bölge bir sonraki yıl için nadasa bırakılırdı.

Buhara'da tarlalar genellikle öküz ve saban kullanarak sürülürdü. Bazen sabanlarda atlar kullanılırdı. Kullanılan saban ilkeldi ve çok kötü durumdaydı. Buna ek olarak kullandıkları tırmık ise bizim kullandığımız tırmık ile aynıydı. Toprağın verimini tüketmemek için ekim yaparken toprağa sebze ve otlardan da serpiştirerek ekim yapıyorlardı. Buhara topraklarından alınan ürünlerden bazılarını aşağıda belirttim.

Genellikle ilkbaharda havuç ekilirdi, tapan başına 50 ila 70 batman ürün verirdi. (1 Buhara batmanı yaklaşık olarak 8 pud'dur) Fiyatı dört ila yirmi kopeyk arasındaydı.

Daha sonra olgunlaşmasına izin verilmeyen ve olgunlaşmadan toplanan buğday ekilirdi.

Haziran ayının ikinci yarısında olgunlaşan bir batman buğdayın fiyatı 22 ila 100 tenge arasındaydı.

Pirinç en çok şehrisebz ve Miyankal vadilerinde ekilirdi. Diğer bölgelerde ise yeterli su olmadığı için ekim yapılamıyordu.

Sorgum¹²³ Mayıs ve Temmuz aylarında ekilir, Eylöl ayında olgunlaşırđı. Ekim ayında ise hasat edilirdi. Sorgum aynı zamanda çok fazla gübre gerektirirdi.

Pamuk ilkbaharda ekilir ve Ağustos sonunda olgunlaşırđı.

Tütün sadece Miyankal ve Karşı'de ekilirdi. Batman fiyatı 120 tengeye satılırdı.

Dağların sırt bölgelerine kök boyası ekilirdi. Dikkatli bir bakım ve iyi gübre isterdi.

Pancardan batman başına dört ila beş tenge alınırđı.

Buhara'daki araziler Emir'e ait topraklar, beylere ait topraklar ve vakıf arazileri olmak üzere üç ana kısma ayrılıyordu. Emir'e ait arazilerin gelirlerini özel görevliler topluyordu. Bu arazilerin gelirleri doğrudan Emir'e gidiyordu. Beylerin arazilerinin gelirleri beyler tarafından toplanır ve kendi ihtiyaçları için kullanılırdı. Vakıf arazilerinden elde edilen gelir de bu arazilerin sahibi olan kişi veya kurumlar için toplanırđı.

Ekili topraklardan alınan vergi genellikle hükümdarın takdirine göre değişmekteydi. Suyla sulanan arazilerden mahsulün üçte biri, sulanmayan arazilerden (genellikle dağlık

¹²³ Sorgum sıcağa ve kuraklığa dayanıklı bir çeşit bitkidir. Genellikle hayvanlar için yem olarak kullanılır. Boyu 3 metreye kadar ulaşabilen bu bitki her iklim ve koşulda kolayca yetişebilmektedir.

araziler) mahsulün sekizde biri alınıyordu. Ayrıca toprak sahipleri her tanap başına bir ruble ve yirmi kopeyk ödeme yapıyordu.

3.1.8. Bölüm VIII.

Boş zamanlarımı Buhara topraklarını tanımak için gezerek geçirdim. Buhara halkının sıcakkanlılığı sayesinde hiç zorlanmadan yapabildim.

Buhara şehri dışarıdan oldukça zarif bir görünüme sahipti ancak dar sokakları ve meydanlarından dolayı eski ve güzel evlerin görünümü kaybolurdu. Şehir sokaklarında ince kaldırımlar vardı yolları ise özensiz döşenmiş irili ufaklı taşlarla doluydu ve bu taşlar atların kullanımına oldukça engel olmaktaydı öyle ki at arabaları bu yollarda devrilme tehlikesi altındaydı. Şehre oldukça kasvetli bir hava hâkimdi sürekli sıcak ve tozlu bir rüzgâr yüzünüze çarpmaktaydı. Buhara sokaklarında çok fazla yürümek akıllıca değildi çünkü bu hava insanı hasta edebilecek kadar tehlikeliydi. Bunca sıkıntılı duruma rağmen şehirde görünen mimari harikası eserler insanın gözünü almaktaydı. Zarafeti ve özgünlüğü ile insanı şaşırtan çok sayıda anıt ülkenin tarihte ne kadar önemli bir merkez olduğunun kanıtı niteliğindedir. Buhara'da sayıları iki yüze kadar ulaşan medrese, birkaç yüz cami vardı bunlara ek çeşitli meslek gruplarının dükkânlarına ev sahipliği yapan büyük bir bedesten, suçluların cezalandırıldığı bir kule, Emir Muzafferüddin'in gösterişli sarayı ve en son inşa edilen on dört banliyö sarayı bulunuyordu. Bu saraylardan birinde Emir Muzafferüddin'in sayıları binden fazla olan eşi ve cariyesi bulunuyordu.

4 Temmuz'da şehirdeki tüm birlikler Emir Muzafferüddin'i karşılamak için dışarı çıktı. Bizim kaldığımız saray Emir Muzafferüddin'in geçiş güzergâhı üzerinde olmasına rağmen bizim yanımıza uğramadı ve eşlerinin yaşadığı Şirbudun sarayına gitti. Yaptığı bu davranış Buhara ahlakına tersti çünkü Emir Muzafferüddin bizim yanımıza bir tuzak olabilir gerekçesiyle uğramadı. Emir Muzafferüddin gerçekten oldukça paranoya bir kişilikteydi ve karşısına çıkan her şeyden korkan her insanı düşman görebilecek bir yapıdaydı.

Aynı gün, Buhara'da oldukça güvenilir eski Orenburg tüccarı olan Nikolai Mihayloviç Urepev ile tanıştım. Kendisinin Buhara'da adı Abdurrahim'di. Bana oldukça büyük bir hazırlıkla ilgili bilgiler verdi ve bu bilgiler benim için çok yararlı oldu.

Urepev Rusya'nın Simbirsk eyaletinin Syzran ilçesinden 1859 Buhara'ya gönderildi. Onu gönderen Orenburg'un ilk lonca tüccarı olan Stepan Mihayloviç Deev'dir.

Buhara'ya gönderildikten kısa bir süre sonra Urepev kendi istek ve deneyimsizliklerinin kurbanı oldu. Evli bir Buharalı kadınla beraber olan Urepev gece bekçisi tarafından yakalandı ve ölüm cezasına çarptırıldı. Bu cezadan 7000 tenge fidye ile kurtulan Urepev bu parayı onu buraya gönderen Deev'den borç aldı. Urepev yaptığı hata karşısında Rusya'da göreceği tepkiden korkarak Buhara'da kalmaya karar verdi ve geri dönemedi. Yaşananlardan haberdar olan Muzafferüddin Urepev'in durumundan yararlanmak için onu Buharalı bir kadınla evlendirdi ve onu ölümle tehdit ederek İslam dinine zorladı. Kaçamaması için sıkı bir göz hapsinde bulundurulan Urepev'in adı Tatar Abdurrahim Abdulin olarak değiştirildi.

Urepev Emir Muzafferüddin'in emrinde bütün etkinliklere katıldı. Çok zeki, hünerli ve iyi niyetli bir adam olarak Buhara halkının örf, adet ve dilini çok iyi öğrenmişti. Şimdilerde tercümanlık görevinden emekli oldu ve küçük ticaretler yaparak zar zor hayatta kalabiliyor.

Urepev Buhara'da kalırken mütevellisi Deev'e mektup gönderip hataları için özür diledi Deev ise onun borçlarını affetti ve onu Orenburg'a davet etti. Urepev anavatanının özlemini çokça hissediyordu ve Buhara'dan ayrılmak için çabaladı ancak Buharalı bekçiler onu sürekli engellediler. Urepev ve Karatayev gibi birçok Rus vatandaşı Buhara'da alıkonulmaktaydı. Onlar gibi birçok Rus vatandaşı Rusya'da işlediği suçlar ve borçlarından kaçmak için Buhara'ya kaçmıştı bazı kişiler ise Buhara'ya geldikten sonra Emir Muzafferüddin tarafından alıkonuldu çıkışlarına izin verilmedi. Emir Muzafferüddin Rus tebaasını alıkoymaktan ve Buhara'da tutmaktan özel bir zevk alıyordu. Bu alıkonanlardan birçoğu kaçıma çalışsa dahi çok azı bunu başarabildi.

8 Temmuz'da Emir Muzafferüddin ile veda görüşmemiz nihayet gerçekleşti. Ben ve Emir Muzafferüddin'in beyleri hariç arkadaşım Bay Vilkins, Chapyshev ve Karatayev görüşmeye katıldı. Buhara hükümdarına bize gösterdiği ilgi ve nezaketten dolayı son bir kez daha teşekkür ederek Buhara'da Rusya'ya karşı olan dostluk ve sevginin nasıl pekiştiğini gördüğümü ve bunu Rusya'ya dönünce amirlerime iletceğimi söyledim. Bunun yanında üzerime düşen her görevi yerine getirmeye hazır olduğumu Emir Muzafferüddin'e ilettim. Aynı zamanda bize karşı içten misafirperverliği gösteren görevlilerden bahsedip tek tek teşekkür ettim. Konuşmamın ardından bir sessizlik oldu bu durum beni çok şaşırtmıştı Emir Muzafferüddin belli bir süre konuşmadı. Emir Muzafferüddin sonunda konuştu ve kendi topraklarında kalmamızdan son derece memnun olduğunu ve beni gönderen Rus Çarına en içten selamlarını ve iyi dileklerini

iletmemi söyledi. Ayrıca Rusya'ya en derin bağılıklarını bildiren Emir Muzafferüddin konuşmasını şu sözlerle bitirdi: “Lütfen General Kolpakovsky'ye bana olan güvensizliğinden dolayı çok kırıldığımı ve gücendiğimi söyleyin, bazı yaşanan hadiselerde sözlerime inanmayıp delil toplama talimatı vermemeliydi”. (Burada Emir Muzafferüddin benim Buhara halkı ile konuşup bilgiler toplamamı ima etti). Onu yatıştırmak ve sakinleştirmek için bazı sözler söyledim ve başardım. Konuşmamız bittiğinde ise sarpay¹²⁴ dağıtımını gerçekleştirdi.

Hanlığın başkentinde Buhara'nın nüfusu, yönetimi, ordusu, Emir Muzafferüddin'in halkla ilişkisi gibi konular hakkında bazı bilgiler toplamayı başardım.

Buhara'nın ana nüfusunu keskin bir şekilde üç farklı millet oluşturmaktadır. Bunlar Özbekler, Tacikler ve Duzhugutlardır. (Yahudiler)

Özbekler oldukça fakir ve ciddi şekilde ezilen bir millettir. İsimlerini anan kişiler genelde onları küfrederek anar. Gerçek şu ki, Özbekler çok düşük zekâ seviyesine sahip ve oldukça ilkel bir topluluktur. Oldukça kurnaz ve hünerli Taciklerden çok daha aşağıda bir sınıfta yer alırlar. Buna rağmen yine de oldukça iyi huylu, doğru ve dürüst insanlar oldukları için tercih edilmelidirler. Özbeklerin çoğu yerleşiktir ve tarımla uğraşırlar. Aralarında çok az tüccar vardır.

Tacikler nüfusun oldukça büyük bir bölümünü oluşturmaktadırlar ve ülkeye her bakımdan hakimlerdir. Son derece ahlaksız, sadece kendi hedeflerine ulaşmak için her şeyi yapan insanlardır. Bu nedenle rüşvet, aldatma, casusluk ve iftira onlar için kötü şeyler olmaktan çıkmıştır. Öyle ki aile duyguları, namus, din ve vatan sevgisi onlara oldukça uzak kavramlardır. Astlarını ezerek onlardan mümkün olanı emmek için her şeyi yapabilecek bir topluluktur.

Yahudiler Buhara'da en büyük aşağılamaya maruz kalan millettir. Ağırlıklı olarak şehirlerde yaşayan Yahudiler her türlü vatandaşlık hakkından yoksundurlar. Yahudilerin giyebildiği kıyafetler sınırlıdır, sarık ve parlak renkli elbiseler giyemezler kalitesiz koyu renkli kıyafetler giyebilirler. Ata binmeleri yasaktır, sarık saramazlar. Buhara'da bir Yahudi'yi öldürmek günah bile sayılmaz. Ama bütün bu olanlara rağmen Yahudiler sabrederek dinlerini korumayı başarmışlardır. Eğitimden de vazgeçmeyen Yahudiler inatla daha güzel günlerin gelişini beklemektedirler. Bütün umutları Rusların gelişine

¹²⁴ Sarpay şerefli hediye demektir. Sar – baş Pay – Bacak demektir. Yani baştan ayağa hediyelerle donatılmak anlamına gelir.

bağlıdır ve Rusların hâkim olduğu yerlerde Yahudiler ortaya çıkmaya başladı. Ticaret ve tefecilikle uğraşan Yahudilerin servet biriktirmesine hiçbir durum engel olamamıştır.

Buhara'da bu üç milletin yanı sıra Hintliler, Afganlar, Persler (çoğunlukla köleler), Kırgızlar, Karakalpaklar, Türkmenler ve Tatarlar da yaşamaktadırlar. Bu yaşayanların çoğu medrese öğrencileri ve Rus sınırlarından kaçanlardır.

Yaşayanlardan sadece Tacikler ve Özbekler kırsal bölge sakinleri olarak adlandırılabilirken geri kalanlar şehirlerde yaşamaktadır.

Yukarıdaki halkların tümü birbiriyle uyum içinde yaşamıyor ve yer yer çatışmalar oluyor. Buhara'nın entrikalarla dolu siyaseti bu çatışmaları artırıyor.

Hem köylerde hem de şehirlerde nüfus çok sık değişmektedir ve bu konuda kesin bir bilgi vermek imkânsızdır. Yapılan ticaret ana gelir kaynaklarından biridir. Buhara'da hiç nüfus sayımı yapılmamaktadır bu nedenle toplanan vergi miktarı her yıl değişmektedir. Sadece cami ve mahalle sayılarına göre yaşayanların sayısı tahmini olarak belirlenmektedir. Bu durum birçok yanlışlığı da beraberinde getirir ve vergi tahsildarları işlerini yaparken oldukça keyfi ve suistimale açık bir şekilde çalışırlar.

Buhara'da nüfus iki ayrı sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birisi askeri sınıf birisi de dini sınıftır.

Fakat bu sınıfların belirgin avantajları yoktur çünkü her şey Emir Muzafferüddin'in o gün ki keyfine ve iradesine bağlıdır.

Askeri sınıfın ülkeyi içerde ve dışarıda korumanın yanı sıra birçok görevi vardır. Ülkenin idaresinde olan birçok görev askeri sınıf arasında dağıtılarak yapılmaktadır. Dini sınıf ise yapılacak dini ayinleri gerçekleştirmenin yanı sıra Müslümanları eğitme görevini de üstlenmiştir. Bu iki sınıf da kendi çıkarlarını görevlerinin önünde tutarak çıkarıcı davranırlar. Bu durumda ordu, hükümet ve dini sınıf gerilemektedir. Gerileme ve ahlaksızlık Buhara'da bütün kurumlara nüfuz etmiştir. Buhara, Müslümanlar tarafından kutsal olarak adlandırılır ve Orta Asya'da İslam'ın merkezi olarak kabul edilir ama tamamen farklı bir tablo ile karşı karşıyayız: Buhara'nın içinde tam bir inançsızlık hüküm sürüyor; dini ayinler yapılsa bile bu sadece görünüş uğruna yapılıyor. Gerçek hayatta ise sarhoş edici içecekler, kumar, fuhuş alışılmadık derecede yapılmaktadır. Bu saydıklarım Buhara halkının en büyük eğlenceleri olmuştur.

Nüfusun üst tabakası bolluk içinde yaşayıp yöneticilere yalakalıklar yaparken alt tabaka korkunç bir baskı altında inlemektedir. Buhara halkının Emir Muzafferüddin'i sevdiğini söylemek oldukça güçtür aksine onun adını duyanlar şikâyetlere başlayıp küfürler ederler. Ondan iyilik görenler bile utanmadan onun hakkında kötü konuşmaktadırlar. Bu olanları görünce aklıma geldi Muzafferüddin tahtını nasıl koruyor, nasıl devrilmiyor soruları geldi. Sonra ülkenin içinde bulunduğu durumu ve insanlarını tanıyınca bu soruları kendi kendime cevapladım. Ahlaksızlık ve ahlaki çöküntünün toplumun her köşesine işlemesi toplumu sindirmekteydi. Bunun yanı sıra Buhara toplumunun başlarında olan bu despotizme sessiz kalması ve alışması da Emir Muzafferüddin'in tahtını sağlamlaştırmaktaydı. Her şey Emir Muzafferüddin'in keyfine bağlı olduğu için halk bir gün yükselme ve iyi yerlere gelme umudunu içinde barındırıyordu. Böyle bir yönetimde dostluk, akrabalık duyguları ortada yoktur çünkü bu düzende herkes birbirinin yerine geçmek için kuyusunu kazar. Bu ahlaksız düzen ve politikalar Emir Muzafferüddin'i tahtta tutmaya yetiyordu. Buhara halkı ise amaçlarına ulaşmak için her şeyi yapmaya hazırdı örneğin St. Petersburg'a giden, oradaki doğru devlet sistemine ve Avrupalı eğitime aşık olan Abdulkadir Bey Buhara'ya döndüğünde kendi kızını Emir Muzafferüddin'e 20 bin tenge karşılığında satmıştır. Rütbe ve nüfuzunu arttırmak amacıyla en küçük oğlunu Emir Muzafferüddin'i eğlendirmek için bekarlığa hazırladığı bile rivayet edilir. Bunun gibi birçok örnek verebilirim.

Peki bu durumlar yaşanırken Emir Muzafferüddin ne yapar? Emir Muzafferüddin tebaasının kendisine olan nefretini çok iyi bilmektedir ve kendisini bir koruma ordusuyla donatmıştır. Onun yaptığı haksızlıklara ve işkenceleri tanık olanlar kendi canlarının korkusuna buna ses çıkaramaz ve buna alkış tutar. Emir Muzafferüddin'in egoizminin bir sınırı yoktur onun istediği şey ne olursa olsun o an gerçekleşmelidir. Diyelim ki birisi Emir Muzafferüddin'e direndi işte o zaman o kişi yeryüzünden anında silinir. Her öldürdüğü vatandaşının mallarına el koyan Emir Muzafferüddin kendisine nasıl fayda sağlayacağını da gayet iyi bilmektedir. Emir Muzafferüddin'in bu hazine aşkı onu oldukça cimri ve açgözlü biri yaptı mallarını arttırmak için hiçbir şeyden çekinmeyen bir adama dönüştü. Emir Muzafferüddin'in sarayının mahzenlerinde altın, gümüş ve değerli taşlar vardır kendisi bu hazineyi yılda dört defa teftiş eder.

Emir Muzafferüddin zamanının büyük bir kısmını eşleri, cariyeleri ve saray eğlenceleri ile geçirmektedir. Kamu işlerine gelince ayıracak pek bir vakti yoktur. Binden fazla karısı ve cariyesi olan Emir Muzafferüddin sıkıldığı eşlerini de para satmaktadır. (Bana

Emir Muzafferüddin'in dört eşini her birini 150 rubleden satmayı teklif ettiler) Buna ek olarak Emir Muzafferüddin sevdiği kimselere kendi eşlerinden de hediye edebilmektedir. (Kuşbeyleri ve onların oğullarına genelde hediye edilmiştir) Emir Muzafferüddin ise eşlerinin bazısını satın alırken bazısını köle olarak ele geçirmiştir.

Emir Muzafferüddin'in bir yere seyahat etmesi de oldukça sıkıntılı bir durumdu ve oradaki insanlar için oldukça sıkıntılıdır. Bir keresinde Emir Muzafferüddin seyahat ettiği yerde bir ailenin güzel kızları ve değerli malları olduğunu öğrendi. Bunun üzerine Emir Muzafferüddin'in yanında getirdiği kişiler oradaki insanlara iftara atarak onları tutuklattı. Onların mallarına el konurken kızları ve eşleri Emir Muzafferüddin'e ait oldu. Böylece Emir Muzafferüddin hem onlardan intikam aldı hem de kendine çıkar sağladı.

Bazen en basit davalara bile karışan Emir Muzafferüddin ceza verme konusunda hiçbir engizisyon mahkemesinde olmayan cezaları verebilmekteydi. Onun ceza verme yeteneği ile kimse yarışamazdı. Verilen cezalar ise belli başlı yerlerde uygulanmaktadır.

Bu cezaların uygulandığı ilk yer Buhara şehrinde bulunan Tahtakurusu çukurudur. Bu yapı dibe doğru geniş yukarı doğru dar bir mimaridedir. Mahkûm edilen kişi buraya yukarıdan bir ip yardımı ile indirilir ve buradan kurtuluş yoktur. Bu çukurun içi et yiyen böcekler ile doludur. (Bu çukurda Argas Persicus – İran Keneleri vardır.) Talihsiz mahkûmların hemen ölmemesi için mahkûmlar günde iki defa yukarı çıkarılıp hava aldırılır. Benim Buhara'da kaldığım süre içinde bu çukurda bir Beyin oğlu hapisti. Bir yıldır bu çukurda tutulan delikanlı yaşadığı kan kaybından aklını yitirmiş ve beyni sivilaşmıştı. Bu delikanlının suçu ise babasının talimatı ile vergi toplamaktı. Delikanlı vergileri usulünce toplasa bile Emir Muzafferüddin bundan memnun olmadı ve onu hapis ettirip mallarına el koydu. Delikanlının babası oğlunu kurtarmak için her türlü delili sunsa da Emir Muzafferüddin ona inanmadı çünkü ele geçireceği mallar tatlı geldi. (Emir Muzafferüddin hiçbir zaman bir kişiyi cezalandırırken onunla yetinmez bütün ailesini cezalandırır ve mallarına el koyardı.)

İkinci ceza verilen yer ise 38 fit derinliğinde bir kuyudur. Bu kuyunun dibi keskin kazıklar ve mızraklarla doludur. Mahkûm yukarıdan bu kuyuya atılır ve korkunç şekilde can verir. Kuyunun dibi insan parçaları ve kemiklerle doludur.

Üçüncü ceza verilen yer ise 60 arşın yüksekliğindeki yuvarlak bir kuledir. Burası Kırgız hanı tarafından inşa edilmiştir. Burası çok sayıda çeşitli desen ve yazılarla süslenmiş bir

yerdir. Burada mahkûm en alta indirilir ve yukarıdan üzerine kaldırım taşı büyüklüğünde taşlar atılarak öldürülür.

Anlattığım ilk iki ceza sadece rütbeli kişilere uygulanırken son ceza adi suçlar işlemiş sıradan halka verilen cezadır.

Bu üç ceza türüne ek olarak zindan cezaları da vardır. Bu zindan üç katlıdır ve neredeyse hiç ışık almaz. Suçlulara herhangi bir yiyecek içecek verilmez onlara sadece yakınları yiyecek içecek getirebilir. Eğer yakınları bir şey getirmezse suçlu açlık ve susuzluktan ölür.

Uygulanan bazı infaz cezaları ise şöyledir: Kızgın tepsilerde mahkûmu kızartmak, burun, kulak, kol, bacak kesmek göz oymak saç ve dilleri kopartmak, sıcak demir ile dağlamak ve çekiç kullanarak mahkûmun eklemelerini kırmak.

En çok uygulanan infaz ise mahkûmun boğazının (koçların kurban edilmesine benzer) kesilmesidir. Zina eden kişi ise kafası dışarda kalana kadar toprağa gömülür (kadınlar için uygulanır) sonra taşlarla öldürülür. Çeşitli cezaları maruz kalan dikkat çekici kişilerin listesi şu şekildedir:

Emir Muzafferüddin'in babası olan Emir Nasrullah'ın Kuşbeyi olan Abdulkadir Emir Muzafferüddin tarafından Nurata kalesine hapsedilir. Burada üç gün boyunca sopalarla dövülen Abdulkadir en sonunda sıcak tepside katledilir. Suçu ise Emir Muzafferüddin'in mülklerinden birini istemesidir.

Eski Ura-Tepe beyi olan Beratbey Ura-Tepe'yi Hokandlılara kaybedince sarayın önünde işkence edilip bıçaklanarak öldürüldü. Cesedi üç gün boyunca sarayın önünden kaldırılmadı.

Polis şefi Abdullah, Ruslara karşı savaşılmaması tavsiyesinde bulunduğu için hapisanede bıçaklanarak öldürüldü.

Emir Muzafferüddin'in yeğeni Seyit Ahat Han'ın bütün ailesi katledildi kendisi ise Ruslara sığınıp Taşkent'e zar zor kaçabildi.

Emir Muzafferüddin'in isteğine göre yüzlerce binlerce kişi idam edildi. Bu idamlar azalsa dahi hala birçok insan idam edilmektedir.

Daha önce de bahsettiğim gibi Buhara'daki yönetim keyfilik ve türlü entrikalarla yürüyor. Ülke yönetimindeki insanlar çok nadiren görevlerini doğru ve sadakatle yapmaktadır. Ülke yönetiminde çok sayıda memur olmasına rağmen Buhara'da birçok

insan devlet işlerine karışarak büyük karışıklığa neden olmaktadır. Ülkedeki memurlar devleti düzgün bir şekilde yönetmek için politikalar geliştirmek yerine şatafatlı törenlere kafa yormaktadır. Bu şatafatlı ve gereksiz politikalar nedeniyle önemli ülke meseleleri yavaş ve yanlış şekilde yapılmaktadır. Sivil ve askeri rütbeler arasında kesin bir ayrım yoktur o yüzden bu iki kurum iç içe geçmiştir ancak din adamları toplumdan keskin bir şekilde ayrılır.

Buhara'daki yönetimin tüm bölümlerinin bir analiziyle okuyucunun dikkatini dağıtmayacağım; Gezim sırasında fark edebildiğim kadarıyla bu yönetimin sadece küçük bir tanımını sunmaya çalışacağım.

Devletin kontrol merkezi Buhara şehridir ve şehirlerde bulunan Kuşbeylerinin şahsında yoğunlaşmıştır. Emir Muzafferüddin tehlikeli bir denetleyici olarak merkezde bulunsa dahi yanlış organize edilmiş devlet sistemi nedeniyle her zaman Emir Muzafferüddin'den çok şey saklayabilmişlerdir. Burada yapılan oyun çok tehlikeli çünkü Emir Muzafferüddin tarafından öğrenilirse trajik bir sonla bitebilir ancak oldukça karlıdır ve herkes kendi risklerini kabul etmiştir. Buhara'da gördüğüm genel işleyiş güçlü olanın kazandığı bir düzendir. Zengin olanlar rüşvet ve hediyelerle istediklerini yaptırırken yoksul halk daima kaybetmektedir. Bunun en büyük örneği devletin başındaki kişinin de devleti bu usullere göre yönetiyor olmasıdır.

Devleti kendi malı olarak gören Emir Muzafferüddin kafasına koyduğu şey doğru veya yanlış olsun bunu yapmaktan çekinmez. Bir memur öldüğünde onun mallarına ne olacağına yalnız Emir Muzafferüddin karar verir dahası ölen memurun ailesine ne olacağına bile o karar verir. Buhara'da kaldığım zamanda korkunç bir adaletsizliğe tanık oldum. Kitab şehrinde oldukça zeki, nüfuslu ve diğerlerine kıyasla dürüst bir adam olan Abdul Gaffar Bey vardı onun zenginlikleri uzun zamandır Emir Muzafferüddin'i cezbetmekteydi. Hükümdarın bu niyetini bilen Abdulkadir Bey ben oradayken bizlere kötü davranıldığını ve gereken önemin verilmediğini Emir Muzafferüddin'e ilettili. Fakat bu tamamen yalandı Abdul Gaffar Bey ve ailesi bizleri oldukça iyi karşılamıştı. Emir Muzafferüddin ise bu durum karşısında hemen Abdul Gaffar Bey'i tutuklayarak ömür boyu hapis cezasına çarptırdı ve mallarına el koydu. Her ne kadar durumdan rahatsız olsam da devlet işlerine karışma yetkim olmadığı için sesimi çıkartamadım ve bekledim. Emir Muzafferüddin ile olan son görüşmemde Abdul Gaffar Bey'i ve yaptıklarını överek onun ne kadar önemli bir adam olduğundan bahsettim konuşmamın sonunda ise onunla ilgili olanları Rusya'ya döndüğümde üstlerime iletteceğimi ekledim.

Benim konuşmam etkili oldu ve Abdul Gaffar Bey serbest bırakılıp malları tekrar iade edildi. Elimden ancak bu kadarı gelmişti ve mutluydum.

Emir Muzafferüddin'in kökeni hakkında oldukça ilginç bilgiler edindim. Edindiğim bilgilere göre Buhara'da bir erkek çocuğunun doğumu büyük bir zaferle kutlanırken bir kızın doğumu ise Tanrı'nın hoşnutsuzluğu olarak kabul edilirdi. Emir Nasrullah Bahadır Han'ın çok sevdiği eşinden bir kız çocuğu dünyaya geldiğinde zavallı kadın rezil edilmekten ve ölümden korkarak bir sahtekârlık yapmaya karar verdi. Aynı gün doğum yapan bir marangozun karısına rüşvet vererek onun oğlunu kendi oğluymuş gibi sahiplendi ve kızını ona verdi. Nasrullah'ın kızı hala kötü bir hayat yaşarken bir marangozun çocuğu olan Muzafferüddin Buhara hükümdarının oğluna dönüştü. Emir Muzafferüddin çocukluğundan beri cahil, korkak ve gençliğinden beri vasıfsızdı. Öyle ki onun hocası Abdülkerim Divan Bey yanındaki insanlara sık sık ondan umudunu kestiğinden bahsedermiş. Emir Muzafferüddin'in çocukluğundan beri içinde bulunduğu ahlaksız toplumun da onun zihinsel gelişimine engel olduğu aşikâr. Okuduğunu bile zar zor anlayan Emir Muzafferüddin'in etrafında olan insanlar ise dalkavuk, entrikacı ve genel olarak paragözdür. Emir Muzafferüddin'i kendi babası bile hiç sevmemiş ve kızlarından birinin kocasını varis göstermek istemiş fakat onun zamansız ölümü bütün planlarını bozdu. Emir Muzafferüddin tahta geçtiğinde kendisini istemeyenlerden bazılarını hapse attırdı bazılarını ise idam ettirerek kendini sağlama aldı.

Emir Muzafferüddin ailesine karşı da oldukça güvensizlik içindedir. En büyük oğlu babasına karşı savaşmış ve kaybetmiştir bu durum Emir Muzafferüddin'i ailesinden bile şüphelenir hale getirdi.

Şu anda gerçek Hokand hükümdarı olan Hüdayar Han'ın ağabeyi olan Sufi Bey'in oğlu Nazar Han Buhara'da yaşıyor. Bu adamın kaderi gerçekten çok üzücüdür. Nazar Han'ın babası ölünce kız kardeşini Hüdayar Han kendisine cariye olarak istedi buna karşı çıkan Nazar Han ve ailesi Hüdayar Han tarafından Buhara'ya sürüldü. Burada da Emir Muzafferüddin Nazar Han'ın kardeşlerini kendisine eş yapmak istedi fakat Nazar Han buna da kardeşlerinin iyiliği için karşı gelince bütün aile hapis cezası aldı. Burada çok zor bir hayat yaşayan aileye kimse yardım edemiyor ve Rusya tarafından kurtarılmayı bekliyorlar.

Buhara'da Emir Muzafferüddin'in emriyle köle ticareti resmen yasaklanmıştı ve kölelerin satıldığı kervansaraylar kapatılmıştı. Fakat para ve hapis cezasına rağmen tüccarlar evlerinde köle ticareti yapmaya devam etmekteydiler. Bu köleler Türkmenlerin baskınlarında ele geçirilen insanlardan oluşmaktaydı. Bunun yanı sıra Buhara'da

inanılmaz bir kadın ticareti de yapılmaktaydı. Bu ticareti öyle gizli yapıyorlardı ki onları yakalamak neredeyse imkânsızdı. Bunlar bilinmesine rağmen Emir Muzafferüddin bunu gizliden gizliye korumaktaydı çünkü hem askerlerine kadın sağlıyor hem de kendisine güzel cariyeler getirebiliyordu.

Buhara'da en zor bilgi toplayabildiğim konu Amu Derya nehrinin üzerinden geçişler hakkında oldu. Ben bilgi almaya çalışsam da kimse doğru düzgün bir bilgi vermedi. Ancak tanıdıklarım Karatayev ve Urepevden bilgileri alabildim. Amu Derya nehrinin sağ kıyısı Buhara'nın kontrolündedir diğer tarafı ise Afganların kontrolündedir. Bu nehir Buhara için oldukça önemlidir çünkü birçok kervanın kavşak noktasıdır ve önemli bir vergi kapısıdır.

Şu anda Emir Muzafferüddin çeşitli yenilikler yaparak ülkesini geliştirmeye çalışıyor. Bu şüphesiz Buhara'da bulunan Rusya ile iyi ilişkiler kurmak isteyen kişilerin yaptığı bir şeydir. Ancak muhtemelen bu yapılmak istenenler başarılı olamayacak çünkü Buhara birkaç yüzyıldır oldukça durağan ve değişime kapalı bir toplum. Emir Muzafferüddin bazı yenilikleri gönülsüzce kabul etse bile birçoğunu reddediyor. Mesela Buhara'ya güzel ve doğru çalışan bir posta sistemi kurulmak istendi bundan gelecek bütün faydalar ona anlatıldı fakat Emir Muzafferüddin Rusların Buhara'yı posta teşkilatını kullanarak işgal edeceğini söyleyerek reddetti. Emir Muzafferüddin Rusya'nın Buhara'yı işgal edeceğinden sürekli korkmaktadır.

Emir Muzafferüddin'in cehaleti yaptığı her şeyde kendini gösteriyor. Aşağıda bahsedeceğim örnek onun zihinsel gelişim düzeyinin ne kadar düşük olduğunu açıkça göstermektedir. Semerkant'ta çıkan bir yangın üzerine Emir Timur'un kütüphanesi Buhara şehrine naklediliyor. Emir Muzafferüddin ise bu kitapları mahzenlere kapatıp kimsenin okumasına izin vermiyor. Burada zaman, rutubet ve fareler kitapları mahvediyor ancak Emir Muzafferüddin paraya ihtiyaç duydukça bu kitapları çarşıya gönderip yok pahasına satıyor. Bu gidişle kütüphaneden geri yakın zamanda hiçbir şey kalmayacak gibi görünüyor.

Tekrar yolculuğuma dönüyorum.

9 Temmuz sabahı Rus dostlarım bana bir veda kahvaltısı hazırladı. Bu kahvaltıda gizlice getirilen şaraplar, yiyeceklerle mükellef bir sofraya vardı. Bu güzel insanlarla vedalaşmak oldukça zor olmuştu onlar ağlarken bizi gören Buharalılar duruma şaşırılmıştı. Akşam olunca Abdulkadir Bey ve ben bizi uğurlayan dostlarımızla vedalaşarak Buhara şehrinde ayrıldık. Rus sınırına kader bize rehberimiz Mirza Vask eşlik etti. Kendisi

oldukça kültürlü, zeki, bilgili ve hoş sohbetli biriydi. Üç buçuk taş yol gittin sonra Mazar köyünde geceleme için durduk.

10 Temmuz akşamı Malek bozkırına girdik. Bu bozkır tamamen susuz ve kuraktı, ilk başlarda mükemmel bir hava vardı ardından çıkan sıcak rüzgarlar havayı yumuşatmıştı. Her şey çok güzel giderken birden kum fırtınası çıkageldi neye uğradığımızı şaşırılmışık ve birbirimizi bile göremiyorduk. Açlık ve susuzlukla baş etmeye çalışırken yüzümüze gelen ince kumlar yolculuğumuzu iyice tehlikeli bir hale getiriyordu. Rüzgâr şiddetini öyle arttırmıştı ki yanımda kişneyen atların sesini bile duyamaz olmuştu birden karşımızda bir kervansaray belirdi oradan içeri nasıl keyifli girdiğimi anlatamam. Çölün ortasında 30 evden oluşan bu Malek kasabasını anlamak pek mümkün değildi. Burada büyük bir mezarlık ve gözetleme kulesi de vardır. Bu gözetleme kulesinin mimarisi Abdullah Han'ın bina sanatına ve çöldeki yolculara olan hassasiyetini bana bir kere daha hissettirdi. Kervansarayda konaklarken Kermine şehrinin beyine giden bir heyetle karşılaştık.

11 Temmuz'da kuvvetli rüzgâra rağmen Kermine şehrine ulaşabildik. Şehir, yoğun nüfuslu bir vadi üzerine kurulmuştur ve yeni Kermine eski Kermine olmak üzere ayrılmıştır. Eski Kermine bölgesi neredeyse terkedilmiş hayalet bir şehri andırıyor. Şehrin konumu Zereşan Nehri üzerinde oldukça iyi olsa bile Kırgızlar tarafından tahrip edildikten sonra boşaltılmış. Burada konaklarken Emir Muzafferüddin'in yazlık sarayına yerleştirildik. Bize hizmet etmesi için Mihmandarbaşı görevlendirilmişti. Burada Rostov tüccarı Vesnin'in mütevellisi Vasily Yudin ile tanışma fırsatı yakaladım.

12 Temmuz'da Emir Muzafferüddin'in en sevdiği oğlu olan on beş yaşındaki Seyit Abdulhat Han tarafından karşılandık. Çok zeki, kendini geliştirmiş olan bu çocuk kardeşlerinden keskin bir biçimde ayrılıyordu. Bizi sandalyelere oturtuktan sonra (Buhara'da hiç alışılmış bir şey değildir) Rus İmparatoru'nun ve Rus generallerinin sağlığını sordu. Ardından Rusya ile ilgili birçok soru soran bu çocuk çirkin suratına rağmen etkileyici şekilde sempatik biriydi. Biz onun yanındayken bizi memnun etmek için her şeyi yapan bu çocuğun yanından ayrılıp Yudin'i ziyaret ettik ve onurumuzu verilen yemeğe katıldık.

13 Temmuz'da büyük bir mayetle birlikte Taş Köprü köyüne doğru üç taşlık mesafe gittik. Daha önce hükümdar tarafından kabul edildiğimiz Ziadin köyüne geldik bu yerleşke Zereşan vadisinin eteğinde bir tepe üzerine kurulmuştu. Emir Muzafferüddin'in mülkleri önemsiz bile olsa onun Rusya ile ilişkileri onu Avrupalı devletlerin gözünde önemli bir yere koymaya başladı. Emir Muzafferüddin benden her

fırsatta Rusya'nın Buhara hakkındaki politikaları hakkında bilgi almak istese bile ona karşı oldukça temkinli davrandım ve bir şey söylemedim. Akşam saatlerinde bizim için verilen ziyafetten sonra Emir Muzafferüddin'e bir mektup verdim. Şehirden askeri selamlama eşliğinde ayrıldık ve Buhara'nın son Rus sınır yerleşimi olan Mir köyüne vardık.

15 Temmuz'da Zirebulak (Buhara birliklerinin tamamen yenildiği savaşıyla ünlü yer) tepelerini geçtikten sonra nihayet Katta-Kurgan'a vardık. Burada bize eşlik eden Buharalılarla vedalaştık sonra Semerkant'a doğru yola koyulduk.

SONUÇ

Tarih boyunca Türkistan bölgesi, birçok devletin ve insanın odak noktası olmuştur. Konumu itibarıyla ticaret merkezlerinin üzerinde yer alan bölge, yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahiptir. Aynı zamanda, İran ve Hindistan gibi bölgelere açılan bir kapı olmanın yanı sıra Sibirya'ya kadar uzanmaktadır. Tarihte birçok devlete ev sahipliği yapmış olan bu bölge, her dönemde ve zamanda önemini korumuştur. Farklı kültürlerle ev sahipliği yapmasıyla birlikte zenginleşen bölge, pek çok devletin ele geçirmek için mücadele verdiği stratejik bir konuma sahiptir ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Kuşkusuz, teknolojinin günümüzdeki kadar gelişmediği erken dönemlerde, insanlar ve devletler bir yer hakkında bilgi edinmek için çok daha fazla emek harcamak zorundaydı. Bu noktada, seyyahlar ve seyahat yazıları büyük önem taşır. Bir seyyah, bazen bir devletin görevlendirmesiyle, bazen iş için, bazen de sadece macera arayışıyla bir yolculuğa çıkabilirdi. Bilinmeyen veya öğrenilmek istenen yerlere yapılan bu seyahatlerde tutulan kayıtlar ve alınan notlar, erken dönemlerde bize ışık tutan önemli eserler haline gelirdi.

Kesinlikle, Türkistan bölgesi bu konuda kapalı bir kutudur. Bölgenin sert iklim koşulları, geniş çöller ve sarp dağlarla çevrilmiş olması, dışarıdan gelenlerin bölgeye erişimini oldukça zorlaştırmıştır. Hatta bölgede uzun süre yaşayan yerel halkın bile seyahat etmesi zor olan bu coğrafyada, dışarıdan gelen yabancılar için tehlikeli sonuçlar doğurabilir. Bu durumda, Türkistan bölgesi, bölgeyi bilmeyen veya tanımayan devletler için her zaman bir merak kaynağı olmuştur.

Tarihsel süreçte Persler, Akhunlar, Göktürkler, Emeviler, Abbasiler, Samaniler, Selçuklular gibi pek çok devlete ev sahipliği yapan bu bölge, Timurlulardan sonra dönem güçlü siyasi otoritelere tanık olsa bile tam manasıyla tek çatı altında toplanamamıştır. Bu durumda Türk hanlıkları kendi bölgelerinde sık sık değişen sınırlar içinde varlıklarını devam ettirmiştir. Türk hanlıklarının daima birbiriyle mücadele içinde olması ve bir türlü birinin galip gelememesi bölgenin dışardan gelecek tehlikelere karşı topyekûn bir şekilde savunulmasını da engellemiştir.

Çarlık Rusya, bölgeyi dışarıdan oldukça iyi gözlemleyen ve stratejik fırsatları değerlendiren bir devlet olarak öne çıkmaktadır. 1552 yılında Kazan'ı ve 1556 yılında Astrahan'ı alarak, bölgeye giden anahtarları elde etmiştir. Ancak Çarlık Rusya, ani ve

hazırlıksız bir saldırı yerine daha akıllı bir siyaset izlemeyi tercih etmiştir. Bu bekleyiş sadece boş bir bekleme değil, aynı zamanda kendini geliştirme ve bölge hakkında planlar yapma fırsatı sunmuştur. Bu süreçte, bilgi toplama ve strateji oluşturma sürecinde önemli adımlar atılmıştır.

Çarlık Rusya'nın bu akıllı siyasetinde en önemli rolü, elçilik heyetleri ve seyyahların kaleme aldığı seyahatnameler oynamıştır. Çarlık Rusya, bölge hakkında neredeyse hiçbir bilgiye sahip olmamasına rağmen, konumu, ticari potansiyeli ve kısmen yeraltı kaynakları hakkında bilgi sahibi olmuş olsa da bölgeyi daha derinlemesine anlamak için sürekli olarak elçiler ve seyyahların bilgilerine başvurmuştur. İlk olarak, bölgede yaşayan Türk halkının kültürünü, yapısal özelliklerini ve karakteristiklerini analiz eden Çarlık Rusya, daha sonra Türk hanlıkları arasındaki ilişkileri ve genel durumları öğrenmiştir. Bu edinilen bilgiler doğrultusunda, uygun zamanın gelmesini bekleyen Çarlık Rusya, doğru an geldiğinde Türkistan hanlıklarını zorlamadan işgal edebilmiştir.

Nikolay Stremouhov'un 1873 yılında Buhara Hanlığı'na gönderilmesi, tezimizin odaklandığı dönemde yaşanan önemli olaylardan biridir. Stremouhov'un genç yaşı ve soylu aile geçmişi, ona ayrıcalıklı bir konum sağlamaktadır. İyi bir eğitim almış olması ve devlet terbiyesi görmüş olması da onun görevi yerine getirmesi için uygun bir aday olduğunu göstermektedir. Ancak Stremouhov'un Buhara'ya gitmeden önce bölge hakkında edindiği bilgiler, onun bakış açısını etkilemiş gibi görünmektedir. Buhara halkını "yabani" olarak tanımlaması ve olumsuz nitelendirmelerde bulunması, Çarlık Rusya'nın bu bölgeye nasıl baktığını yansıtmaktadır. Stremouhov'un tutumu, Çarlık Rusya'nın bölgeyi yönetmeye uygun olmadığını düşündüğünü ve bu nedenle işgal gerektiğini savunan bir bakış açısını yansıtabilir. Bu tutum, Stremouhov'un görevini yerine getirirken bölge halkını nasıl gördüğünü ve işgalin haklılığını nasıl savunduğunu anlamamıza yardımcı olabilir. Ancak bu tutumun tüm gerçekliği yansıttığından emin olmak için farklı kaynaklardan elde edilen bilgilerle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

Nikolay Stremouhov'un notları, Buhara Hanlığı'nın işgal dönemindeki kötü durumunu detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Stremouhov'un gözlemleri, düzensiz bir orduya, değişen fiyatlara, güçsüzlerin güçlüler tarafından ezilmesine ve yozlaşmış bir yönetici sınıfa işaret etmektedir. Bu notlar, Buhara Hanlığı'nın içinde bulunduğu kaotik durumu ve iç çatışmaları gözler önüne sermektedir. Tezimizde Stremouhov'un notlarına dayanarak, Türk hanlıklarının Çarlık Rusya karşısında neden bu kadar çabuk çöktüğünü

anlamak daha kolay hale gelmektedir. Stremouhov'un gözlemleri, hanlıkların iç zayıflıklarını ve dış tehditlere karşı savunmasızlıklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Stremouhov'un gezi sırasında elde ettiği bilgiler, sadece Buhara Hanlığı'nın değil, genel olarak Türk hanlıklarının sosyal, ekonomik, ve siyasi yapısı hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. Şehirlerin yapısı, mimarisi, ordu düzeni, pazar fiyatları ve yönetim biçimi gibi konular, bu dönemin Türkistan bölgesinin tarihi ve kültürel yapısını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alan, H. (2003). Mangıtlar, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 27 570-571), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Barthold, V. V. (2004). *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*. Kaya Bayraktar, Ayşe Mera (çev).İstanbul: Küre Yayın Evi.
- Baumann, R. (2002).*Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması*, Nasuh Uslu, Türkler içinde (çev). ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek vd., (C. 8), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Doğan, O. (2004).Çarlık Rusya'sının Türkistan (Orta Asya) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (45), 287-302.
- Hatunoğlu, N. (2015). Buhara – Afganistan – Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanı'nın Dil ve Aidiyet Durumu, *Bilig*, (75), 127-1301.
- İstoria,U. (1995). (XVI-Pervaya Polivina XIV B.) Red. A. A. Askarov, Ukituvçi, Taşkent, 169-170.
- İstoria, U. (1995) Ed. A. A. Askarov, 171.
- Jukovskiy, S. Rossi s Buharoy i Hivoy za Poslednee Trehsotletiyeye.
- Karakulak, M. (2020). İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622), *Turkish Studies- Social*, (15) 369-388.
- Karakulak, M. (2019). Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673, *History Studies-Social*, (11/5), 1608.
- Khalikova, R. (2003).Abdullah Han ve Sardobaları, *Journal Of The Academy of Arts Of Uzbekistan*, (1), 36.
- Koç, D. (2018). Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (C. 119 S. 234). 143-190.
- Koç, D.(2017). XVI.- XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (C. 15, S. 227).62-63.
- Koç, D. (2017). XVI.- XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (C. 15, S. 227). 69-71.
- Kurat, A. N. (2020).*Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kütük, A. (2019).*Buhara*, İstanbul: İlke Yayıncılık.

- Özaydın, A.(1993). Canoğulları. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C.7 154-155). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özkan, M. (2018). Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy' in 1717 Hive Seferi.*MUTAD*, (S 1, 93-111).
- Özkan, M. (2020). İklimle Savaş; Perovski'ın Hive Seferi (1839-1840),*Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*. (C. 1, 255-269).
- Özkan, M. (2021).*Buhara Hanlığı (1500-1920)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Özkan, M.Karakulak, M. (2020) Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725), *Turkish Studies-History*, (C. 15/1), 209-227.
- Özkan, M. (2019)*Türkistan'ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Pander, (1828). Natural History of Bokhara.*The Asiatic Journal and Monthly Register for British India and its Dependencies*, (S.25, 207-212).
- Polvonovna, M. Tangrieviç, L. Beşim, M. (2015). Diplomatıçeskie i Torgovıe Svyazi Buharı s Rossıey XVI-XVIII vv. *Molodoy Uçenyı*.(S 20, 547-548).
- Saray, M. (2002) Rusya'nın Türkistan'da Yayılması.*Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca, (C 18). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Saray, M. (2017).*Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sbornik, H.(1879). *S. Petersburg*.
- Schuyler, E. (1876). *Turkistan; Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja*. (V. 2). New York: Scribner, Armstrong & Co.
- Şeşen, R. (1992). Buhara. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 6 363-367), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şubinsky, P. P. (1987) Buharskie Posoltva Pri Dvore Elaterini II. *İstoriçeskiy Vestnik*.
- Taşağıl, A. Türkistan. (2012).*TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 41. 556-560), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tatarinov, A. S. (1867).*Semimesyaçnyı Plen v Buharii*, Tip M. O. Bolfa, St. Petersburg.
- Ükten, S. S. (2018). *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ükten, S. S. (2017). 16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri.*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (18/2 137-164).

- Ünal, F. (2009). Buhara Emirliği'nin Rus İşgaline Uğraması ve Şehzade Katta Töre'nin İsyanı. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*,23-27.
- Ünal, F. (2008)Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum.(S 38 227-252).
- Ünal, F. (2010).*Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*,İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- Zarcone, T. (2013).*Yasak Kent Buhara 1830-1888*, (çev.) Ali Berktaş, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Bülent Ceyhan Tek
Yabancı Dili	İngilizce - Rusça
Orcid Numarası	0000-0002-6178-0114
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	10631192
Lise	İncirli Anadolu Lisesi
Lisans	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Yüksek Lisans	Ordu Devlet Üniversitesi
Mesleki Deneyim	
Akademik Çalışmalar	